

Karl Marks KAPITAL III

PROSVETA

Biblioteka MARKSIZAM

Naslov originala
KARL MARX
DAS KAPITAL
Kritik der politischen Oekonomie

Prevod
MOŠA PIJADE

BEOGRAD 1978

Karl Marks

KAPITAL

Treći tom

PROSVETA

P r e d g o v o r

Najzad sam dočekao da predam javnosti ovu, treću knjigu glavnog Marxovog rada, završetak teoretskog dëla. Pri izdavanju druge knjige, 1885, mislio sam da će treća knjiga pričiniti samo tehničke teškoće, naravno sa izuzetkom nekih vrlo važnih odeljaka. Tako je doista i bilo; ali tada nisam ni slutio o teškoćama koje će mi prirediti baš ti najvažniji odeljci celine, kao ni o drugim smetnjama, koje su mnogo odužile pripremanje knjige.

Na prvom mestu i najviše smetala mi je stalna slabost očiju, koja mi je kroz niz godina svela radno vreme za pisanje na minimum, a i sada mi samo izuzetno dopušta da uzmem pero u ruku pri veštačkoj svetlosti. Uz to su došli i drugi poslovi koje nisam mogao odbiti: nova izdanja i prevodi ranijih Marxovih i mojih radova, dakle revizije, predgovori, dopune, koji su često bili nemogući bez novih studija itd. Pre svega, englesko izdanje prve knjige, za čiji sam tekst u poslednjoj instanci ja odgovoran i koje mi je zbog toga oduzelo mnogo vremena. Ko je bar donekle pratilo kolosalni porast međunarodne socijalističke literature za poslednjih deset godina, a naročito broj prevoda ranijih Marxovih i mojih radova, daće mi za pravo ako se smatram srećnim što je vrlo ograničen broj jezika na kojima sam mogao biti koristan prevodiocu i time obavezan da ne odbijem pregled njegovog rada. Međutim, porast literature bio je samo simptom odgovarajućeg porasta međunarodnog radničkog pokreta. A taj porast mi je nametnuo nove dužnosti. Od prvog dana naše javne delatnosti pao je na Marxa i mene dobar deo rada na posredovanju između nacionalnih pokreta socijalista i radnika u raznim zemljama; taj je rad rastao srazmerno jačanju celokupnog pokreta. Ali, dok je do svoje smrti Marx i u tome preuzimao na sebe glavni teret, pao je otada na mene samoga sav rad, koji je bivao sve veći. Sada je, međutim, neposredno opštenje među pojedinim nacionalnim radničkim partijama postalo pravilo i biva to, srećom, svakim danom sve više; pa ipak se moja pomoć traži mnogo češće nego što mi je to drago u interesu mog teoretskog rada. Ali za onoga koji je kao ja u tome pokretu bio aktivan preko pedeset godina, radovi koje pokret nalaže jesu neodložna dužnost koja se smesta mora ispuniti. Kao u šesnaestom veku, tako i u burnoj današnjici čistih teoretičara u oblasti javnih interesa ima još samo na strani reakcije, i baš zbog toga ta gospoda nisu čak ni pravi teoretičari, već prosti apologeti te reakcije.

Okolnost što stanujem u Londonu donosi sa sobom to da se ovaj partijski saobraćaj vrši preko zime najviše putem pisama, a leti većinom lično. A iz toga, kao i iz potrebe da pratim tok pokreta u sve većem broju zemalja i u organima štampe, čiji se broj stalno povećavao, nastala je za mene nemogućnost da radove koji ne trpe prekide svršavam u neko drugo vreme osim preko zime, a naročito u prva tri meseca godine. A kad čovek ima za sobom svojih sedamdeset godina, onda Meynertova asocijaciona moždana vlakna rade sa izvesnom fatalnom sporošću; prekide u teškim teoretskim poslovima čovek ne savlađuje više onako brzo i lako kao ranije. Otuda se dešavalo da sam rad jedne zime, ukoliko nije bio potpuno doveden do kraja, sledeće zime većinom morao iznova počinjati, a to je naročito bilo sa najtežim, petim odeljkom.

Kao što će čitalac videti iz sledećih podataka, posao redigovanja bio je bitno drukčiji nego kod druge knjige. Za treću knjigu postojala je samo jedna, i to krajnje manjkava prva skica. Po pravilu su počeci svakog pojedinog odeljka bili prilično brižljivo izrađeni, većinom čak i stilski doterani. Ali, što se dalje išlo, obrada je bivala sve više tek nabačena i manjkava, sve više je sadržavala ekskurzije o sporednim stvarima koje su iskrisavale u toku proučavanja i kojima se kasnijim rasporedom imalo odrediti konačno mesto, sve duži i zamršeniji postajali su periodi u kojima su se izražavale misli zapisane in statu nascendi^{1*}. Na više mesta i rukopis i izlaganje suviše jasno odaju nastupanje i postepeno napredovanje jednog od onih napada bolesti koji su dolazili od prekomernog rada, koji su piscu isprva sve više i više otežavali samostalan rad, dok ga naposletku nisu privremeno i sasvim onemogućili. A nije ni čudo. Između 1863. i 1867. Marx je ne samo izradio u nacrtu obe poslednje knjige *Kapitala* i spremio rukopis prve knjige za štampu, nego je izvršio i džinovski rad vezan za osnivanje i širenje Međunarodnog udruženja radnika. Zato su se već 1864. i 1865. pokazali prvi znaci onih poremećaja zdravlja koji su krivi što Marx nije dovršio drugu i treću knjigu svojom rukom.

Moj je rad počeo time što sam, da bih dobio čitljiv prepis, izdiktirao ceo rukopis sa originala, koji sam i ja često samo s naporom mogao dešifrovati, a već samo to je odnelo prilično vremena. Tek tada je mogla početi prava redakcija. Ovu sam ograničio samo na najnužnije, a zadržao sam karakter prve skice gde god je to dopustala jasnoća i koliko god je to bilo moguće. Nisam brisao čak ni pojedina ponavljanja tamo gde ona, kako je to obično kod Marxa, prilaze predmetu uvek s druge strane, ili su bar drukčije izražena. Tamo gde moje izmene ili dodaci nisu samo redakcijske prirode, ili gde sam materijal koji je pružio Marx morao stvarno da preradim u sopstvene zaključke, mada držane koliko se više moglo u Marxovom duhu, celo je mesto stavljeno u uglaste zagrade^{2*} i označeno mojim

^{1*} u nastajanju — ^{2*} u ovom izdanju u vitičaste (velike) zagrade { }

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

**Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII**

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

**Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.**

inicijalima. Kod mojih napomena ispod teksta tu i tamo nema zagrada; ali gde ispod njih stoje moji inicijali, ja sam odgovoran za celu napomenu.

Kao što je za prvu skicu po sebi razumljivo, u rukopisu se nalaze mnoga ukazivanja na tačke koje je trebalo kasnije razraditi, a da to obećanje nije održano u svima slučajevima. Ja sam ih ostavio jer pokazuju pišćeve namere u pogledu buduće razrade.

A sad na pojedinosti.

Za prvi odeljak bio je glavni rukopis upotrebljiv samo u krajnje ograničenoj meri. Odmah na početku unosi se čitavo matematičko izračunavanje odnosa između stope viška vrednosti i stope profita (što čini našu treću glavu), dok se predmet, koji smo mi razvili u prvoj glavi, obrađuje tek kasnije i uzgred. Tu su mi pomogla dva početka prerade, svaki od 8 strana u foliju; ali ni oni nisu izrađeni potpuno povezano. Iz njih je sastavljena sadašnja prva glava. Glava II je iz glavnog rukopisa. Za glavu III našao se ceo niz nepotpunih matematičkih obrada, ali i čitava jedna gotovo završena sveska iz sedamdesetih godina, koja je prikazivala odnos stope viška vrednosti i stope profita u jednačinama. Moj prijatelj Samuel Moore, koji je dao i najveći deo prevoda prve knjige na engleski, preuzeo je na sebe da za mene obradi tu svesku, za šta je kao stari kembrički matematičar bio daleko sposobniji od mene. Onda sam iz njegovog rezimea, uz mestimičnu upotrebu glavnog rukopisa, izradio glavu III. — Od glave IV našao se samo naslov. Ali pošto je predmet koji se tu trećiira — dejstvo obrta na profitnu stopu — od presudne važnosti, ja sam ga sam izradio, zbog čega je cela glava u tekstu i stavljena u zgrade. Pri tome se pokazalo da se formula glave III za profitnu stopu zaista mora modificirati da bi dobila opštu važnost. Od glave V dalje glavni rukopis je jedini izvor za ostatak odeljka, mada su i ovde bila potrebna mnoga premeštanja i dopune.

Za sledeća tri odeljka mogao sam se, izuzev stilske redakcije, držati skoro do kraja originalnog rukopisa. Neka mesta, koja su se većinom odnosila na dejstvo obrta, trebalo je preraditi u skladu sa glavom IV, koju sam ja umetnuo. Ta su mesta takođe obeležena i zgradama i mojim inicijalima.

Najveću teškoću pričinio je odeljak peti, u kome se i inače radi o najzamršenijem predmetu cele knjige. A baš je tu Marx bio u toku razrađivanja iznenaden jednim od pomenutih teških napada bolesti. Tu, dakle, nije bilo neke gotove skice, čak ni šeme čije bi se konture imale popuniti, već samo začetak obrade, koji često prelazi u nesređenu gomilu beležaka, napomena i materijala u formi izvoda. Pokušao sam isprva da ovaj odeljak doradim popunjavanjem praznina i obradom samo naznačenih odlomaka, kao što mi je to donekle pošlo za rukom sa prvim odeljkom, tako da bar približno pruži sve ono što je pisac nameravao da pruži. Pokušao sam to najmanje triput, ali nijednom nisam uspeo, i u vremenu koje sam na ovo izgubio

leži jedan od glavnih uzroka zakašnjenja. Naposletku sam uvideo da tim putem ne ide. Morao bih preći čitavu ogromnu literaturu iz ove oblasti, a na kraju bih napravio nešto što ipak ne bi bilo Marxova knjiga. Nije mi ostalo ništa drugo nego da stvar u izvesnom pogledu prelomim preko kolena, da se što više mogu ograničim na sređivanje onoga što je postojalo i da izvršim samo najneophodnije dopune. Tako sam u proleće 1893. bio gotov s glavnim radom za ovaj odeljak.

Od pojedinih glava bile su glave XXI - XXIV uglavnom izrađene. Glave XXV i XXVI zahtevale su pregled dokaznog materijala i umetanje materijala koji se nalazio na drugim mestima. Glave XXVII i XXIX mogao sam da dam gotovo potpuno po rukopisu, a glava XXVIII morala je mestimično biti drukčije grupisana. No s glavom XXX počela je stvarna teškoća. Počinjući odavde, valjalo je dovesti u pravi red ne samo dokazni materijal nego i tok misli, koji je svaki čas bio prekidan umecima, odstupanjima itd., a onda bio nastavljan na drugom mestu, često sasvim uzgredno. Tako je XXX glava sastavljena premeštanjem i izostavljanjem stavova koji su upotrebljeni na drugom mestu. Glava XXXI bila je opet izrađena u boljoj povezanosti. Ali sad u rukopisu dolazi jedan dugačak odeljak s naslovom »Konfuzija«, sastavljen od samih izvoda iz parlamentarnih izveštaja o krizama od 1848. i 1857, gde su prikupljeni i mestimice propraćeni kratkim humorističkim glosama, iskazi dvadeset i trojice poslovnih ljudi i ekonomskih pisaca, naročito o novcu i kapitalu, odlivu zlata, preteranoj špekulaciji itd. Tu su, bilo od strane onih koji su pitali bilo od strane onih koji su odgovarali, zastupljena otprilike sva tada poznata shvatanja o odnosu novca i kapitala, i Marx je htio da kritički i satirički obradi »konfuziju« koja se tu ispoljavala o tome šta je na novčanom tržištu novac, a šta kapital. Posle mnogih pokušaja uverio sam se da je tu glavu nemoguće konstruisati; što se tiče materijala, naročito onog s Marxovim glosama, upotrebio sam ga tamo gde se mogla naći veza.

Za ovim dolazi u priličnom redu ono što sam smestio u glavu XXXII, ali odmah iza toga nova gomila izvoda iz parlamentarnih izveštaja o svima mogućim predmetima dodirivanim u ovom odeljku, pomešano sa dužim ili kraćim primedbarnim autorom. Pri kraju se izvodi i glose sve više usredsređuju na kretanje novčanih metala i meničnog kursa, a na kraju se završavaju svakojakim naknadnim dodacima. Nasuprot tome, glava XXXVI »Pre kapitalizma« bila je potpuno izrađena.

Iz svega tog materijala, počev od »Konfuzije«, i ukoliko nije već na ranijim mestima bio smešten, sklopio sam glave XXXIII do XXXV. Razume se da ovo nisam mogao učiniti a da ne pravim česte svoje umetke radi povezivanja. Ukoliko ovi umeci nisu samo formalne prirode, označio sam ih izričito kao svoje. Na ovaj način sam najzad uspeo da u tekst unesem sve autorove misli koje su u bilo kakvoj vezi sa stvari; nije otpalo ništa, osim mali deo izvoda u kome se ili samo

počinjalo ono što je na drugom mestu bilo već dano, ili se ticalo stvari u koje se u rukopisu nije bliže ulazilo.

Odeljak o zemljišnoj renti bio je mnogo potpunije izrađen, iako nimalo sređen, kao što se vidi već iz toga što Marx nalazi za potrebno da u glavi XLIII (u rukopisu je to poslednji odlomak odeljka o renti) rekapitulira ukratko plan čitavog odeljka. Ovo je za izdanje bilo utočište poželjnije što rukopis počinje glavom XXXVII, iza koje slede glave XLV - XLVII, a tek iza ovih glave XXXVIII - XLI. Najviše posla zadavale su tabele kod diferencijalne rente II i otkriće da u glavi XLIII nije uopšte bio ispitana treći slučaj ove vrste rente, koji tu treba da bude raspravljen.

Za taj odeljak o zemljišnoj renti preuzeo je Marx sedamdesetih godina sasvim nove specijalne studije. On je godinama na jeziku originala proučavao statističke popise i druge publikacije o zemljišnom posedu, koje su posle »reforme« od 1861. u Rusiji postale neizbežne i koje su mu ruski prijatelji stavili na raspolaganje u najpoželjnijoj potpunosti, pravio iz njih izvođe i nameravao da ih iskoristi pri novoj obradi toga odeljka. S obzirom na raznolikost oblika kako zemljišnog poseda tako i eksploracije poljoprivrednih proizvođača u Rusiji, imala je Rusija da igra u odeljku o zemljišnoj renti istu ulogu koju Engleska igra u industrijskom najamnom radu u I knjizi. Na žalost, taj plan mu nije bilo moguće ostvariti.

Naposletku, sedmi odeljak bio je potpuno napisan, ali samo kao prva skica čije je beskonačno zamršene periode trebalo prvo raščlaniti da bi se mogli štampati. Od poslednje glave postoji samo početak. Tu su tri velike klase razvijenog kapitalističkog društva — zemljovlasnici, kapitalisti, najamni radnici — koje odgovaraju trima velikim oblicima dohotka: zemljišnoj renti, profitu, najamnini, i klasna borba koja je njihovim postojanjem nužno data, imale da budu objasnijene kao stvarni proizvod kapitalističkog perioda. Ovakva zaključna uopštavanja Marx je imao običaj da ostavi za konačnu redakciju pred samo štampanje, pri čemu su mu onda najnoviji istorijski događaji s redovnošću koja nikad nije prevarila pružali u najpoželjnijoj aktuelnosti dokaze za njegova teoretska izlaganja.

Citata i dokaznog materijala ima, kao što je to već i u II knjizi, znatno manje nego u I knjizi. U citatima iz I knjige navode se brojevi strana po 2. i 3. izdanju. Gde se u rukopisu upućuje na teoretske navode ranijih ekonomista, većinom je navedeno samo ime, dok je mesto trebalo da bude dodato kod završne obrade. Ja sam to, naravno, morao tako ostaviti. Od parlamentarnih izveštaja iskorišćena su samo četiri, ali prilično opsežno. To su ovi izveštaji:

1. »Reports from Committees« (Donjeg doma), knj. VIII, »Commercial Distress«, Vol. II, Part I, 1847/48, Minutes of Evidence.
— Citira se kao: »Commercial Distress, 1847/48«.

2. »Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848, Evidence printed 1857« (jer su

1848. smatrani vrlo kompromitujućim). — Citira se kao: »Commercial Distress, 1848/57«.

3. Report: Bank Acts, 1857. — Ditto, 1858. — Izveštaji odbora Donjeg doma o dejstvu bankovnih zakona od 1844. i 1845. Sa iskazima svedoka. — Citira se kao B. A. (katkad i B. C.) 1857. odnosno 1858.

Četvrtu knjigu — istoriju teorijâ o višku vrednosti^{1*} — uzeću u rad čim mi to ikako bude moguće.

U predgovoru drugom tomu *Kapitala* imao sam da se raspravim sa gospodom koja su onda bila digla veliku graju, jer su pretenovala na to da su »u Rodbertusu pronašli tajni Marxov izvor i nadmoćnog prethodnika«. Ja sam im pružio priliku da pokažu »šta može da dâ rodbertusovska ekonomija«, pozvao sam ih da dokažu »kako se može i mora obrazovati jednaka prosečna profitna stopa ne samo bez povrede zakona vrednosti, nego baš na njegovoj osnovici«. Ista gospoda, koja su tada iz subjektivnih ili objektivnih razloga, ali po pravilu svakojakih samo ne naučnih, rastrubila dobrog Rodbertusa kao ekonomsku zvezdu prvog reda, ostadoše bez izuzetka dužni odgovora. Nasuprot tome, drugi su ljudi našli da je vredno truda pozabaviti se tim problemom.

U svojoj kritici na II knjigu (»Conrads Jahrbücher«^[1], XI, 5, 1885, str. 452 - 465) zanima se tim pitanjem profesor W. Lexis, mada ne želi da dâ direktno rešenje. On kaže:

»Rešenje te protivrečnosti« (između Ricardo-Marxovog zakona vrednosti i jednakе prosečne profitne stope) »nemoguće je ako se različite vrste robe posmatraju *svaka za sebe* i ako njihova vrednost treba da bude jednakâ njihovoj razmenskoj vrednosti, a ova jednakâ ili srazmerna njihovoj ceni.«

Po Lexisu, ono je moguće samo ako se »za pojedinačne vrste robe napusti merenje vrednosti prema radu i samo ako se u obzir uzme robna proizvodnja *kao celina*, a njen raspodela uzme kao raspodelu među svim klasama kapitalista i radnika... Od celokupnog proizvoda radnička klasa dobija samo izvestan deo...; onaj drugi deo, koji pripada kapitalističkoj klasi, sačinjava u Marxovom smislu višak proizvoda i prema tome i... višak vrednosti. Ovaj celokupni višak vrednosti dele sada članovi kapitalističke klase između sebe, *ne* prema broju radnika koje zapošljavaju, nego srazmerno veličini kapitala koju je svaki od njih uložio, pri čemu kao kapital-vrednost ulazi u račun i zemljište.« Marxove idealne vrednosti, određene jedinicama rada koje su ovapločene u robama, ne odgovaraju cenama, ali se mogu »smatrati kao polazna tačka pomeranja koje vodi ka stvarnim cenama. Ove poslednje uslovljene su time što kapitali jednakâ veličine traže jednakâ dobiti.« Time će neki kapitalisti za svoje robe dobiti cene više od njihovih idealnih vrednosti,

^{1*} Vidi 24, 25. i 26. tom ovog izdanja.

a drugi niže. »A kako se odbici i dodaci na višku vrednosti uzajamno potiru u krugu kapitalističke klase, ukupna veličina viška vrednosti ostaje ista, kao kad bi sve cene bile srazmerne idealnim vrednostima roba.«

Kako se vidi, ovde pitanje nije ni izdaleka rešeno, ali je, mada labavo i plitko, ipak uglavnom pravilno *postavljeno*. A to je doista više no što smemo očekivati od nekoga koji se, kao taj pisac, sa izvesnim ponosom predstavlja kao »vulgarni ekonomist«; to je čak i iznenadujuće kad se uporedi sa onim što su dali drugi vulgarni ekonomisti, a o čemu će kasnije biti reči. Vulgarna ekonomija toga pisca svakako je posebne vrste. On veli da bi se dobit od kapitala svakako mogla izvesti na Marxov način, ali nas ništa ne prisiljava na to shvatanje. Naprotiv. Vulgarna ekonomija ima svoje, u najmanju ruku prihvatljivije, objašnjenje:

»Kapitalistički prodavci, proizvođač sirovina, fabrikant, veletrgovac, sitni trgovac, prave u svojim poslovima profit time što svaki prodaje skuplje nego što kupuje, dakle što za izvestan procenat podiže cenu koštanja svoje robe. Samo radnik nije u stanju da sprovede takav dodatak vrednosti, on je svojim nepovoljnim položajem prema kapitalisti primoran da svoj rad prodaje po ceni koliko on košta njega samog, naime za nužno izdržavanje... i tako ovi dodaci u cenama zadržavaju prema najamnim radnicima koji istupaju kao kupci svoje puno značenje i izazivaju prenos jednog dela vrednosti celokupne proizvodnje na kapitalističku klasu.«

Međutim, nije potrebno mnogo naprezati mišljenje da bi se uvidelo da ovo »vulgarnoekonomsko« objašnjenje kapitalističkog profita praktično vodi ka istim rezultatima kao i Marxova teorija viška vrednosti; da se radnici po Lexisovom shvatanju nalaze u istom »nepovoljnem položaju« kao kod Marxa; da su oni isto tako prevareni, jer svaki ko nije radnik može da prodaje iznad cene, a samo radnik ne; i da se na osnovici ove teorije može izgraditi u najmanju ruku jedan isto tako prihvatljiv vulgarni socijalizam, kakav je ovde u Engleskoj izgrađen na osnovici Jevons-Mengerove teorije upotrebine vrednosti i granične korisnosti^[2]. Štaviše, ja naslućujem da bi g. George Bernard Shaw, kad bi mu ova teorija profita bila poznata, bio kadar da je dočepa obema rukama da bi dao otkaz Jevonsu i Carlu Mengeru, i na ovoj steni iznova sagradio fabijansku crkvu budućnosti.

Stvarno je, međutim, ova teorija samo parafraziranje Marxove teorije. Odakle se to podmiruju svi dodaci na cene? Iz »celokupnog proizvoda« radnika. I to time što se roba »rade«, ili, kako Marx kaže, radna snaga, mora da prodaje ispod njene cene. Jer, ako je opšta osobina svih roba da se prodaju skuplje od troškova proizvodnje, a samo je rad iz toga izuzet i uvek se mora prodavati samo po troškovima proizvodnje, onda znači da se prodaje ispod cene, koja je pravilo u ovom vulgarnoekonomskom svetu. Ekstraprofit koji usled ovoga

dobija kapitalista, odn. kapitalistička klasa, sastoji se upravo u tome, i može se u poslednjoj instanci jedino na taj način stvoriti što radnik posle reprodukcije naknade za cenu svoga rada mora da proizvede još i proizvod za koji mu ne plaćaju — višak proizvoda, proizvod neplaćenog rada, višak vrednosti. Lexis je čovek veoma oprezan u biranju svojih izraza. On nigde ne kaže direktno da je gornje shvatnje njegovo; ali ako je njegovo, onda je jasno kao sunce da ovde nemamo posla s nekim od onih običnih vulgarnih ekonomista o kojima on sam kaže da je svaki pojedini u Marxovim očima »u najboljem slučaju samo beznadežna budala«, nego s marksistom koji se prerašio u vulgarnog ekonomista. Da li je ovo prerašavanje izvršeno svesno ili nesvesno, psihološko je pitanje koje nas ovde ne zanima. Ko bi to htelo prozreti, možda će ispitati i to kako je bilo moguće da je u neko izvesno vreme ovako pametan čovek, kao što je nesumnjivo Lexis, mogao jednom prilikom da brani i takvu budalaštinu kao što je bimetatalizam^[3].

Prvi koji je pokušao da stvarno odgovori na pitanje bio je dr *Conrad Schmidt* u svom spisu *Prosečna profitna stopa na osnovi Marxovog zakona vrednosti*, Dietz, Stuttgart 1889. Schmidt se trudi da detalje obrazovanja tržišne cene dovede u saglasnost i sa zakonom vrednosti i sa prosečnom profitnom stopom. Industrijski kapitalista dobija u svom proizvodu, prvo, naknadu za svoj predujmljeni kapital, a drugo, višak proizvoda za koji nije ništa platio. Ali, da bi dobio ovaj višak proizvoda, mora on svoj kapital predujmiti u proizvodnju; tj. on mora primeniti izvesnu količinu opredmećenog rada da bi mogao prisvojiti taj višak vrednosti. Za kapitalistu je, dakle, ovaj njegov predujmljeni kapital ona količina opredmećenog rada koja je društveno potrebna da mu pribavi taj višak proizvoda. Isto to važi za svakog drugog industrijskog kapitalistu. A pošto se proizvodi po zakonu vrednosti razmenjuju jedni za druge srazmerno radu društveno potrebnom za njihovu proizvodnju, i pošto je za kapitalistu rad potreban za stvaranje njegovog viška proizvoda baš prošli rad koji je nagomilan u njegovom kapitalu, to izlazi da se viškovi proizvoda razmenjuju srazmerno kapitalima zahtevanim za njihovu proizvodnju, a ne srazmerno radu koji je u njima *stvarno* otelovljen. Prema tome, udeo koji dolazi na svaku jedinicu kapitala jednak je sumi svih proizvedenih viškova vrednosti podeljenoj sumom na to primenjenih kapitala. Zato jednaki kapitali odbacuju u jednakim periodima vremena jednake profite, a to se postiže tako što se ovako izračunata cena koštanja viška proizvoda, tj. prosečni profit, dodaje ceni koštanja plaćenog proizvoda, pa se obadva, plaćeni i neplaćeni proizvod, prodaju po toj povišenoj ceni. Uspostavljena je prosečna profitna stopa uprkos tome što se, kako Schmidt misli, prosečne cene pojedinih roba određuju prema zakonu vrednosti.

Konstrukcija je vanredno dužovita, potpuno po Hegelovoj muztri, ali ima zajedničko sa većinom Hegelovih konstrukcija to što

nije tačna. Ako zakon vrednosti treba *neposredno* da važi i za prosečne cene, onda se i višak proizvoda i plaćeni proizvod — među kojima u tom pogledu nema razlike — moraju prodavati srazmerno društveno potrebnom radu koji se zahteva za njihovu izradu i koji je u *njih* utrošen. Zakon vrednosti unapred se protivi shvatanju preuzetom iz kapitalističkog načina mišljenja, kao da nagomilani prošli rad, iz koga se kapital sastoji, nije samo izvesna suma gotove vrednosti, nego je, zato što je činilac proizvodnje i obrazovanja profita, i tvorac vrednosti, dakle izvor veće vrednosti nego što je sam ima; zakon vrednosti utvrđuje da ovo svojstvo pripada samo živom radu. Da kapitalisti očekuju jednake profite srazmerno veličini svojih kapitala, dakle da svoj predujam kapitala smatraju kao neku vrstu cene koštanja svoga profita, poznato je. Ali kad Schmidt iskorišćava ovo shvatanje da bi cene koje su izračunate prema prosečnoj profitnoj stopi njegovom pomoću doveo u sklad sa zakonom vrednosti, on ukida sam zakon vrednosti time što mu kao saodlučujući faktor priključuje shvatanje koje tome zakonu totalno protivreči.

Ili nagomilani rad stvara vrednost pored živog rada. Tada zakon vrednosti ne važi.

Ili on ne stvara vrednost. A onda se Schmidtovo dokazivanje ne slaže sa zakonom vrednosti.

Na ovu stranputicu dospeo je Schmidt kad je već bio vrlo blizu rešenja, zato što je mislio da mora ako je ikako moguće naći matematičku formulu kojom bi se mogla dokazati saglasnost prosečne cene svake pojedine robe sa zakonom vrednosti. Ali, ako je on ovde sasvim blizu cilja zalutao, sve ostalo u njegovoј brošuri dokazuje s kolikim je razumevanjem on iz prve dve knjige *Kapitala* izvukao dalje zaključke. Njemu pripada čast da je samostalno našao pravilno objašnjenje za dosad neobjasnjuvu tendenciju padanja profitne stope, objašnjenje koje Marx daje u trećem odeljku treće knjige; isto tako i izvođenje trgovinskog profita iz industrijskog viška vrednosti i ceo niz zapažanja o kamati i zemljišnoj renti, čime se anticipiraju stvari koje Marx izlaže u četvrtom i petom odeljku treće knjige.

U jednom kasnijem radu (»Neue Zeit«, 1892/93, br. 3. i 4) pokušava Schmidt da pitanje reši drugim putem. Ovaj izlazi na to da prosečnu profitnu stopu uspostavlja konkurenčija, prebacujući kapitale iz grana proizvodnje sa profitom ispod proseka u grane proizvodnje sa profitom iznad proseka. Da je konkurenčija veliki izjednačilac profita, nije novo. Ali sad Schmidt pokušava da dokaže da je ovo izravnavanje profita identično sa reduciranjem prodajne cene preobilno proizvedenih roba na meru vrednosti koju društvo može da plati za njih po zakonu vrednosti. Zašto ni ovo nije moglo da dovede do cilja, dovoljno se vidi iz Marxovih izlaganja u samoj knjizi.

Posle Schmidta pristupio je problemu P. Fireman (»Conrads Jahrbücher«, treća serija, III, str. 793). Ne ulazim ovde u njegove primedbe na druge strane Marxovih izlaganja. Te primedbe poči-

vaju na nesporazumu da Marx hoće da dâ definiciju tamo gde izlaže i da se kod Marxa uopšte smeju tražiti gotove i jednom zasvagda važeće definicije. A razume se samo po sebi da su tamo gde se stvari i njihovi uzajamni odnosi ne shvataju kao stalni, već kao promenljivi, i misaoni odrazi njihovi, pojmovi, isto tako podložni promeni i preobražaju; da se ne sabijaju u čahure krutih definicija, nego se izlažu u svom istorijskom odnosno logičnom procesu formiranja. Po tome će valjda biti jasno zbog čega Marx u početku prve knjige, gde polazi od proste robne proizvodnje kao od istorijske pretpostavke, da bi onda dalje sa te baze došao do kapitala — zašto on tu polazi baš od proste robe, a ne od pojmovno i istorijski sekundarnog oblika, od robe koja je već kapitalistički modifikovana, što Fireman, naravno, prosto ne može da uvidi. Ove i druge sporedne stvari koje bi mogle dati povoda za još neke primedbe ostavićemo radije po strani i prelazimo odmah na srž stvari. Dok teorija uči pisca da je višak vrednosti pri datoј stopi viška vrednosti srazmeran broju primenjenih radnih snaga, iskustvo mu pokazuje da je pri datoј prosečnoj profitnoj stopi profit srazmeran veličini celokupnog primenjenog kapitala. Ovo Fireman objašnjava time što je profit samo jedna konvencionalna pojava (kod njega to znači pojavu koja pripada nekoj određenoj društvenoj formaciji i stoji i pada s njome); njegov opstanak jednostavno je vezan za kapital; a ovaj je, ako je dovoljno jak da iznudi profit za sebe, konkurencijom prisiljen da za sebe iznudi samo profitnu stopu jednaku za sve kapitale. Bez jednakе profitne stope upravo je nemoguća kapitalistička proizvodnja; kada se pretpostavi taj oblik proizvodnje, masa profita za svakog pojedinog kapitalistu, ako je data profitna stopa, može zavisiti samo od veličine njegovog kapitala. S druge strane, profit se sastoji od viška vrednosti, neplaćenog rada. A kako se ovde vrši pretvaranje viška vrednosti, čija se veličina ravna prema eksploraciji rada, u profit, čija se veličina ravna prema veličini za to potrebnog kapitala?

„Jednostavno tako što se u svima granama proizvodnje gde je odnos između ... postojanog i promenljivog kapitala najveći, robe prodaju iznad njihovih vrednosti, a to znači i da se u onim granama proizvodnje gde je odnos postojani kapital: promenljivi kapital = $p : pr$ najmanji, robe prodaju ispod njihovih vrednosti, i da se samo tamo gde odnos $p : pr$ predstavlja određenu srednju veličinu robe otudaju po njihovoј pravoj vrednosti ... Da li ova nepodudarnost pojedinačnih cena sa njihovim odnosnim vrednostima pobija zakon vrednosti? Nikako. Jer time što se cene nekih roba penju iznad vrednosti u istoj meri u kojoj cene drugih roba padaju ispod vrednosti, ukupna suma cena ostaje jednak u ukupnoj sumi vrednosti ... u poslednjoj instanci nepodudarnost iščezava.“ Ova nepodudarnost predstavlja »poremećaj«; ali u egzaktnim naukama poremećaj koji se dade izračunati ne smatraju nikad kao opovrgnuće nekog zakona.

Uporedite sa ovim odgovarajuća mesta u glavi IX pa ćete naći da je Fireman ovde zaista pritisnuo prstom na odlučujuću tačku. Ali

koliko bi mnogo srednjih članova trebalo još i posle ovog otkrića da bi Fireman mogao da izradi puno, opipljivo rešenje problema, pokazuje nezasluženo hladan prijem na koji je naišao njegov tako značajan članak. Koliko god ih se interesovalo za problem, ipak su se svi još uvek bojali da ne opeku prste. A ovo se objašnjava ne samo nedovršenim oblikom u kome je Fireman ostavio svoje otkriće, nego i nepobitnom oskudnošću kako njegovog shvatanja Marxovog izlaganja tako i njegove opšte kritike tog izlaganja zasnovane na tom shvatanju.

Gde god se pruža prilika da se čovek obruka u nekoj teškoj stvari, javiće se uvek gospodin profesor *Julius Wolf* iz Ciriha. Čitav problem, priča nam on (»Conrads Jahrbücher«, treća serija, II, str. 352. i dalje), rešava se relativnim viškom vrednosti. Proizvodnja relativnog viška vrednosti počiva na uvećavanju postojanog kapitala u odnosu na promenljivi kapital.

»Plus u postojanom kapitalu ima za pretpostavku plus u proizvodnoj snazi radnikâ. A pošto ovaj plus u proizvodnoj snazi (putem pojevtinjenja sredstava za život) povlači za sobom plus u višku vrednosti, to je uspostavljen direktni odnos između rastućeg viška vrednosti i rastućeg učešća postojanog kapitala u celokupnom kapitalu. Povećanje u postojanom kapitalu ukazuje na povećanje u proizvodnoj snazi rada. Zbog toga, kad promenljivi kapital ostaje isti, a raste postojani kapital, mora se, saglasno Marxu, popeti višak vrednosti. Ovo nam je pitanje bilo postavljeno.«

Istina je da Marx govori upravo suprotno na stotinu mesta prve knjige; istina je da tvrdnja kako se po Marxu pri padajućem promenljivom kapitalu penje relativni višak vrednosti srazmerno penjanju postojanog kapitala u tolikoj meri zapanjuje da je za nju teško naći parlamentarne izraze; istina je da g. Julius Wolf u svakom retku dokazuje da nije ništa razumeo ni što se tiče absolutnog ni što se tiče relativnog viška vrednosti; istina je da on sam kaže:

»na prvi pogled izgleda da se ovde stvarno nalazimo u leglu besmislica«, što, uzgred rečeno, predstavlja jedinu istinitu reč u celom njegovom članku. Pa šta mari sve ovo? G. Julius Wolf toliko je ponosan na svoje sopstveno genijalno otkriće da nije mogao propustiti da za to ne uputi Marxu posmrtnе hvalospeve i da ovu svoju sopstvenu neizmernu glupost pohvali kao

»nov dokaz oštine i dalekovidosti sa kojima je skiciran njegov« (Marxov) »kritički sistem kapitalističke privrede!«

Ali to još nije ništa; g. Wolf kaže:

»I Ricardo je isto tako tvrdio: isti utrošak kapitala — isti višak vrednosti (profit), kao: isti utrošak radne snage — isti višak vrednosti (po masi). A onda se pitalo: kako se to jedno s drugim slaže? Ali Marx nije priznao pitanje u ovom

obliku. *On je (u trećem tomu) nesumnjivo dokazao da druga tvrdnja nije bezuslovna posledica zakona vrednosti, štaviše da protivreči njegovom zakonu vrednosti i da je... jednostavno treba odbaciti.*«

I sad on ispituje ko je od nas dvojice pogrešio, ja ili Marx. Da je on sam odlutao na stranputicu — na to, naravno, ne pomišlja.

Vredao bih svoje čitaoce i pokazao bih da ne shvatam svu komičnost situacije ako bih na ovo sjajno mesto utrošio ma i jednu reč. Samo ću dodati ovo: sa istom smelošću sa kojom je još onda mogao da kaže šta je »Marx u trećem tomu nesumnjivo dokazao« koristi on priliku da izvesti o nekom tobоžnjem profesorskom rekla-kazala, po kome je gornji spis Conrada Schmidta »direktno inspirisan od Engelsa«. Gospodine Juliuse Wolfe! U svetu u kome vi provodite svoj život vlada, možda, običaj da čovek koji drugima javno postavi neki problem, svoje lične prijatelje potajno upoznaje s njegovim rešenjem. Da ste za ovo sposobni, rado ću vam verovati. A da u svetu u kome se ja krećem nema potrebe da se čovek spušta na ovakve niskosti, dokazuje vam ovaj predgovor.

Tek što je Marx umro, objavio je g. Achille Loria što je brže mogao članak o njemu u »Nuova Antologia«^[4] (aprila 1883): prvo biografiju nabijenu netačnim podacima, a onda kritiku njegove javne političke i književne delatnosti. Tu on falsificuje i izvrće Marxovo materijalističko shvatanje istorije sa samouverenošću iz koje se može naslutiti neka velika svrha. I ta je svrha postignuta: 1886. objavio je isti g. Loria knjigu *La teoria economica della costituzione politica*, u kojoj on Marxovu teoriju istorije koju je 1883. tako potpuno i tako namerno iznakazio predstavlja zapanjenim savremenicima kao svoj sopstveni pronalazak. Na svaki način, Marxova teorija svučena je ovde na prilično filistarski nivo; istorijski dokazi i primeri puni su pogrešaka koje se ni jednom učeniku četvrtog razreda ne bi oprostile; ali šta mari sve to? On je time dokazao da otkriće da politička stanja i događaji svugde i uvek nalaze svoje objašnjenje u odgovarajućim ekonomskim prilikama nikako nije učinio Marx 1845, nego g. Loria 1866. Bar je on to srećno podvalio svojim zemljacima, a otkad mu je knjiga izašla na francuskom, i nekim Francuzima, pa sad može po Italiji da se šepuri kao autor jedne nove epohalne teorije istorije, dok tamošnji socijalisti ne nadu vremena da illustre^{1*} Loriji počupaju ukradena paunova pera.

Ali ovo je tek mala proba manira g. Lorie. On nas uverava da sve Marxove teorije počivaju na jednom *svesnom sofizmu* (*un consapevto sofisma*); da se Marx ne ustručava od paralogizama, čak i kad je *znao da su takvi* (sapendoli tali) itd. I pošto je celim nizom sličnih prostačkih koještarija dao svojim čitaocima što je potrebno da u Marxi gledaju štrebera à la Loria, koji svoje sitne efekte baca na

^{1*} slavnom

pozornicu sa istim sićušnim i pokvarenjačkim smicalicama kao naš padovanski profesor, može im sad odati jednu važnu tajnu, a time i nas vraća natrag na profitnu stopu.

G. Loria kaže: Po Marxu, masa viška vrednosti (koji g. Loria ovde identificuje s profitom) koja se proizvodi u nekom kapitalističkom industrijskom poslu treba da se ravna prema promenljivom kapitalu koji je u njemu primenjen, pošto postojani kapital ne odabacuje nikakav profit. Ali ovo protivreči stvarnosti. Jer se u praksi profit ne ravna prema promenljivom, nego prema celokupnom kapitalu. I Marx to sam uviđa (I, gl. XI⁽⁵⁾) i priznaje da činjenice prividno protivreče njegovoј teoriji. Ali kako rešava protivrečnost? On upućuje svoje čitaoce na neki sledeći tom koji još nije izašao. O tome tomu rekao je Loria *svojim* čitaocima još ranije da ne veruje da je Marx ma i jednog trenutka pomislio na to da ga napiše, i sad uzvikuje u trijumfu:

„Nisam, dakle, bez prava tvrdio da je ova druga knjiga kojom Marx neprekidno preti svojim protivnicima, a da nikako ne izlazi iz štampe, da je ta knjiga, po svoj prilici, bila samo lukavo sredstvo za izvlačenje koje je Marx primenjivao tamo gde su mu nedostajali naučni argumenti (un ingegnoso spedito ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici).“

I ko sad nije uveren da Marx stoji na istoj visini naučnog prevarantstva kao illustre Loria, u toga je svaka nada izgubljena.

Naučili smo, dakle, ovoliko: po g. Loriji, Marxova teorija viška vrednosti apsolutno je neizmirljiva sa činjenicom opšte jednake profitne stope. Onda je izašla druga knjiga i s njom moje javno postavljeno pitanje baš o ovoj istoj tački^{1*}. Da je g. Loria bio jedan od nas glupih Nemaca, dospeo bi donekle u nepriliku. Ali je on drski južnjak, živi u zemlji tople klime, gde je, kako on može da potvrdi, drskost (*Unverfrorenheit*)^{2*} u neku ruku prirodno uslovljena. Pitanje o profitnoj stopi postavljeno je javno. G. Loria ga je javno oglasio za nerešljivo. I baš zato će sad prevazići samog sebe time što će ga javno rešiti.

Ovo čudo se desilo u »Conrads Jahrbücher«, nova serija, tom XX, str. 272. i dalje, u članku o gore navedenom spisu Conrada Schmidta. Pošto je od Schmidta naučio kako se ostvaruje trgovinski profit, postalo mu je najednom sve jasno.

»Pošto određivanje vrednosti radnim vremenom daje prednost kapitalistima koji veći deo svog kapitala ulažu u najamnine, to neproizvodni« (hoće reći trgovinski) »kapital može od ovih povlašćenih kapitalista da iznudi višu kamatu« (hoće reći profit) »i da izdejstvuje jednakost među pojedinim industrijskim kapitalistima

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 24. i 25. — ^{2*} Igra reči: »Unverfrorenheit« nezamrzljivost, ali znači i drskost, smelost.

. . . Tako, npr., kad industrijski kapitalisti A, B, C primene u proizvodnji svaki po 100 radnih dana i respektivno 0, 100, 200 postojanog kapitala, a najamnina za 100 radnih dana sadrži u sebi 50 radnih dana, svaki kapitalista dobija višak vrednosti od 50 radnih dana i profitna stopa iznosi za prvog 100%, za drugog 33,3%, a za trećeg 20%. Ali ako neki četvrti kapitalista D akumuliše neproizvodni kapital od 300, koji zahteva kamatu« (profit) »u vrednosti od 40 radnih dana A-a, kamatu od 20 radnih dana B-a, onda će se profitna stopa kapitalista A i B sniziti na 20%, kao što je C-ova, i D će s kapitalom od 300 dobiti profit od 60, tj. profitnu stopu od 20% kao ostali kapitalisti«.

Sa ovako iznenadjujućom umešnošću, dok si lupio dlanom o dlan, rešava illustre Loria isto pitanje koje je deset godina pre toga oglasio nerešljivim. Na žalost, nije nam odao tajnu otkuda »neproizvodnom kapitalu« ta moć da industrijalcima ne samo otkine taj ekstraprofit koji premašuje prosečnu profitnu stopu, nego i da ga zadrži u svom džepu, baš kao što zemljovlasnik trpa u svoj džep zakupčev višak profita kao zemljišnu rentu. Doista bi na taj način trgovci podizali od industrijalaca tribut sasvim sličan zemljišnoj renti i time uspostavljeni prosečnu profitnu stopu. Na svaki način, trgovinski kapital vrlo je bitan faktor u uspostavljanju opšte profitne stope, što skoro svako zna. Ali samo književni avanturista, koji u dubini svoje duše nimalo ne mari za ekonomiju, može sebi dozvoliti tvrdnju da trgovinski kapital poseduje tu čarobnu moć da sav višak vrednosti koji premašuje opštu profitnu stopu, i to još pre no što je ova uspostavljena, usisa i pretvori u zemljišnu rentu za sebe, a da mu za ovo čak i ne treba nikakva zemljišna svojina. Nije manje zapanjujuća tvrdnja da trgovinski kapital uspeva da otkrije one industrijalce čiji višak vrednosti upravo pokriva prosečnu profitnu stopu i da sebi pripiše čast da ovim nesrećnim žrtvama Marxovog zakona vrednosti donekle olakšava sudbinu prodajući njihove proizvode besplatno, čak i bez ikakve provizije. Kakav opsenar čovek treba da bude pa da uobrazi da su Marxu potrebne ovakve jadne majstorije!

Ali naš illustre Loria sija u punoj gloriji tek kad ga uporedimo s njegovim nordijskim konkurentima, npr. sa g. Juliusom Wolfom, koji takođe nije od juče. Čak sa svojom debelom knjigom *Socijalizam i kapitalistički društveni poredak* izgleda ovaj pored Talijana kao majušno kevkalo! Kako bespomoćan, gotovo sam u iskušenju da kažem kako skroman stoji on tu pored plemenite drskosti s kojom maestro postavlja kao po sebi razumljivo da je Marx, ni više ni manje od svih drugih ljudi, takođe bio isto tako svestan sofist, paralogist, razmetljivac i vašardžija kao sam g. Loria — da je Marx, svaki put kad bi se nasukao, predskazivao čitaocima da će dovršiti svoju teoriju u nekom sledećem tomu, za koji je sam vrlo dobro znao da ga ne može i neće dati! Neograničena drskost, sparena sa jeguljastim izmigoljavanjem kroz nemoguće situacije, herojski prezir prema dobijenim udarcima nogom, hitro prigrabljivanje tudiš postignuća,

nametljiva vašarska reklama, organizovanje slave bukom o prijateljstvu — pa ko se u svemu tome može s njim meriti!?

Italija je zemlja klasičnosti. Od onog velikog vremena kada je u njoj svanula zora modernog sveta dala je velike karaktere u nedostižno klasičnom savršenstvu, od Dantea do Garibaldija. Ali joj je i doba poniženja i tuđinske vlasti ostavilo klasične karaktere, a među njima dva osobito istesana tipa: Zganarela i Dulkamaru. Klasično jedinstvo oba ova tipa vidimo otelovljeno u našem illustre Loriji.

Na kraju moram da povedem svoje čitaoce preko okeana. U Njujorku je dr med. g. *George C. Stiebeling* takođe našao rešenje problema, i to vanredno jednostavno. Tako jednostavno da ga nijedan čovek ni s ove ni s one strane okeana nije htio da prizna, što ga je jako razljutilo, pa se u beskrajnom nizu brošura i novinskih članaka na obe strane okeana gorko požalio na tu nepravdu. Istina, rečeno mu je u časopisu »*Neue Zeit*«^[6] da celo njegovo rešenje počiva na računskoj pogrešci. Ali njemu to nije smetalo; i Marx je pravio računske greške, pa ipak ima u mnogim stvarima pravo. Pogledajmo, dakle, Stiebelingovo rešenje.

»Uzimam dve fabrike koje sa jednakim kapitalom rade jednak vreme, ali sa različitim odnosom postojanog i promenljivog kapitala. Celokupni kapital ($p+pr$) stavljam = y , a razliku u odnosu postojanog kapitala prema promenljivom kapitalu označavam sa x . U fabrici I je $y=p+pr$, u fabrici II je $y=(p-x)+(pr+x)$. Stopa viška vrednosti, dakle, iznosi u fabrici I $\frac{v}{pr}$, a u fabrici II $\frac{v}{pr+x}$. Profitom (pf) nazivam celokupni višak vrednosti (v), za koji se u datom vremenu uvećava celokupni kapital y ili $p+pr$, dakle $pf=v$. Profitna stopa je, prema tome, u fabrici I = $\frac{pf}{y}$ ili $\frac{v}{p+pr}$, a u fabrici II takođe $\frac{pf}{y}$ ili $\frac{v}{(p+x)+(pr+x)}$ tj. takođe = $\frac{v}{p+pr}$. Problem se... dakle, rešava tako što na osnovici zakona vrednosti, uz primenu jednakog kapitala i jednakog vremena, ali nejednakih količina živa rada, iz promene stope viška vrednosti proizlazi jednak prostatečna profitna stopa.« (G. C. Stiebeling, *Das Werthgesetz und die Profitrate*, New York, John Heinrich.)

Ma kako lep i jasan bio gornji račun, ipak smo prisiljeni da g. dr Stiebelingu postavimo *jedno* pitanje: Otkuda zna on da je suma viška vrednosti proizvedenog u fabrici I u dlaku jednak sumi viška vrednosti proizvedenog u fabrici II? O p , pr , y i x , dakle o svima ostalim faktorima računa kaže nam on izričito da su za obe fabrike jednake veličine, ali o v ni reči. A iz toga što on obe količine viška vrednosti koje se ovde javljaju označuje algebarski sa v , to nipošto ne proizlazi. Naprotiv, to je baš ono što treba da se dokaže, pošto g. Stiebeling i profit pf bez daljeg identificuje sa viškom vrednosti. Moguća su sad samo dva slučaja: ili su oba v jednak, svaka fabrika proizvodi višak vrednosti jednake veličine, dakle pri jednakom celokupnom kapitalu i profit jednake veličine, a onda je g. Stiebeling već unapred pretpostavio ono što tek treba da dokaže. Ili pak jedna

fabrika proizvodi veću sumu viška vrednosti od druge, a onda pada ceo njegov račun.

G. Stiebeling nije žalio ni truda ni troška da na toj svojoj računskoj grešci podigne čitava brda računa i iznese ih pred publiku. Ja ga mogu umiriti uverenjem da su gotovo svi ti računi u istoj meri pogrešni, a da tamo gde slučajno nisu pogrešni dokazuju sasvim nešto drugo od onoga što on hoće da dokaže. Tako on iz poređenja američkih poreskih izveštaja od 1870. i 1880. zaista dokazuje pad profitne stope, ali ga objašnjava skroz pogrešno i misli da Marxova teorija stalno jednake, stabilne profitne stope mora biti ispravljena na osnovu prakse. Međutim, iz trećeg odeljka ove, treće knjige izlazi da je ova Marxova »čvrsta profitna stopa« čisti plod mašte i da tendencija padanja profitne stope počiva na uzrocima koji su dijametralno suprotni onima koje je naveo dr Stiebeling. G. dr Stiebeling svakako ima dobre namere, ali kad neko hoće da se bavi naučnim pitanjima, pre svega mora naučiti da spise koje želi upotrebiti čita tako kako ih je pisac pisao, a naročito da u njima ne čita stvari kojih tamo nema.

Rezultat čitavog ispitivanja: i u pogledu postavljenog pitanja opet je samo Marxova škola ta koja je nešto dala. Fireman i Conrad Schmidt mogu, čitajući ovu treću knjigu, svaki za svoj deo biti potpuno zadovoljni svojim radovima.

London, 4. oktobra 1894.

F. ENGELS

Knjiga treća

Celokupni proces kapitalističke proizvodnje

P r v i d e o

Prvi odeljak

Pretvaranje viška vrednosti u profit i stope viška vrednosti u profitnu stopu

GLAVA PRVA

Cena koštanja i profit

U prvoj knjizi ispitane su pojave koje kapitalistički *proces proizvodnje*, uzet za sebe, pruža kao neposredni proces proizvodnje, pri kojem su još ostavljeni po strani svi sekundarni uticaji njemu stranih okolnosti. Ali taj neposredni proces proizvodnje ne iscrpljuje životni tok kapitala. On se u stvarnom svetu dopunjuje *prometnim procesom*, a ovaj je bio predmet ispitivanja druge knjige. Tu se, naročito u trećem odeljku, pri posmatranju prometnog procesa kao posrednika društvenog procesa reprodukcije, pokazalo da je kapitalistički proces proizvodnje, posmatran kao celina, jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa. Što se tiče ove, treće knjige, njen zadatak ne može biti postavljanje opštih refleksija o tome jedinstvu. Naprotiv, tu treba iznaći i prikazati konkretnе oblike koji izrastaju iz *procesa kretanja kapitala posmatranog kao celina*. U svome stvarnom kretanju kapitali se sučeljavaju u takvim konkretnim oblicima za koje se oblicje kapitala u neposrednom procesu proizvodnje, kao i njegovo oblicje u prometnom procesu, javljaju samo kao posebni momenti. Oblicja kapitala, kako ih u ovoj knjizi izlažemo, približuju se, dakle, korak po korak onom obliku u kome istupaju na površini društva, u delovanju različnih kapitala jednih na druge, u konkurenciji i u običnoj svesti samih agenata proizvodnje.

Vrednost svake kapitalistički proizvedene robe V_r predstavlja se u formuli: $V_r = p + pr + v$. Ako od ove vrednosti proizvoda odbijemo višak vrednosti v , onda ostaje samo ekvivalent ili vrednost u robi koja naknadjuje kapital-vrednost $p + pr$ utrošenu u elementima proizvodnje.

Ako, npr., izrada nekog artikla prouzroči izdatak kapitala od 500£: 20£ za rabaćenje sredstava za rad, 380£ za materije proizvodnje, 100£ za radnu snagu, a stopa viška vrednosti iznosi 100%, onda je vrednost proizvoda $= 400_p + 100_{pr} + 100_v = 600\text{£}$.

Po odbitku viška vrednosti od 100£ ostaje robna vrednost od 500£ , a ova naknадуje samo utrošeni kapital od 500£ . Ovaj deo vrednosti robe, koji naknадуje cenu utrošenih sredstava za proizvodnju i cenu primenjene radne snage, naknадуje samo ono što roba košta samog kapitalistu i zato sačinjava za njega cenu koštanja robe.

Ono što roba košta kapitalistu i ono što košta proizvodnja same robe svakako su dve sasvim različite veličine. Deo robne vrednosti koji se sastoji od viška vrednosti ne košta kapitalistu ništa upravo zato što radnika košta neplaćenog rada. Ali pošto na osnovici kapitalističke proizvodnje sam radnik posle ulaska u proces proizvodnje sačinjava sastavni deo proizvodnog kapitala koji se nalazi u funkcionisanju i koji pripada kapitalisti, pošto je, dakle, kapitalista stvarni proizvođač robe, to se cena koštanja robe za njega nužno ispoljava kao stvarno koštanje same robe. Nazovemo li cenu koštanja k , onda se formula $V_r = p + pr + v$ pretvara u formulu $V_r = k + v$, ili robna vrednost = cena koštanja + višak vrednosti.

Obuhvatanje različnih delova vrednosti robe, koji naknadeju samo kapital-vrednost utrošenu u njenoj proizvodnji, pod kategorijom cene koštanja izražava zbog toga, s jedne strane, specifični karakter kapitalističke proizvodnje. Kapitalističko koštanje robe meri se izdatkom u *kapitalu*, stvarno koštanje robe izdatkom u *radu*. Kapitalistička cena koštanja robe zbog toga je kvantitativno različita od njene vrednosti ili njene stvarne cene koštanja; ona je manja od robne vrednosti, jer pošto je $V_r = k + v$, to je $k = V_r - v$. S druge strane, cena koštanja robe nikako nije neka rubrika koja postoji samo u kapitalističkom knjigovodstvu. Osamostaljenje ovog dela vrednosti neprekidno se praktično sprovodi u stvarnoj proizvodnji robe, jer se on putem prometnog procesa iz svog robnog oblika stalno iznova mora opet pretvoriti u oblik proizvodnog kapitala, dakle cena koštanja robe stalno mora nanovo otkupljivati elemente proizvodnje utrošene u njenoj proizvodnji.

Nasuprot tome, kategorija cene koštanja nema nikakva posla sa obrazovanjem vrednosti robe ili s procesom oplodjavanja vrednosti kapitala. Kad znam da $\frac{5}{6}$ robne vrednosti od 600£ , ili 500£ , čine samo ekvivalent, vrednost koja naknadeju utrošeni kapital od 500£ , pa da stoga dostižu samo da ponovo kupe materijalne elemente toga kapitala, onda ja time još ne znam ni kako su proizvedeni tih $\frac{5}{6}$ vrednosti robe koje čine njenu cenu koštanja, ni kako je proizvedena poslednja šestina koja čini njen višak vrednosti. Ipak će nam ispitivanje pokazati da cena koštanja u kapitalističkoj privredi dobija lažni izgled kategorije same proizvodnje vrednosti.

Vratimo se našem primeru. Uzmemo li da se vrednost koju jedan radnik proizvede u jednom prosečnom društvenom radnom danu predstavlja u novčanoj sumi od 6 šilinga = 6 maraka, onda predužmljeni kapital od $500\text{£} = 400_p + 100_{pr}$ predstavlja vrednost proizvedenu za $1666\frac{2}{3}$ desetočasovnih radnih dana, od čega su $1333\frac{1}{3}$ rad-

nih dana kristalizovani u vrednosti sredstava za proizvodnju = 400_p , a $33\frac{1}{3}$ u vrednosti radne snage = 100_{pr} . Pri pretpostavljenoj stopi viška vrednosti od 100%, sama proizvodnja nove robe koja se ima izraditi staje, dakle, utroška radne snage = $100_{pr} + 100_v = 666\frac{2}{3}$ desetočasovnih radnih dana.

Mi zatim znamo (vidi knjigu I, gl. VII, str. 201/193¹*) da se vrednost novostvorenog proizvoda od 600£ sastoje 1) iz vrednosti, koja se nanovo javlja, postojanog kapitala od 400£ utrošenog u sredstvima za proizvodnju i 2) iz novoproizvedene vrednosti od 200£. Cena koštanja robe = 500£ uključuje onih 400_p koji se ponovo javljaju i jednu polovinu novoproizvedene vrednosti od 200£ (= 100_{pr}), dakle po svome postanku dva potpuno različita elementa robne vrednosti.

Svrishodnim karakterom rada utrošenog ža vreme $666\frac{2}{3}$ desetočasovnih dana prenosi se vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju, u iznosu od 400£, sa tih sredstava za proizvodnju na proizvod. Ta stara vrednost pojavljuje se stoga ponovo kao sastavni deo vrednosti proizvoda, ali ona ne nastaje u procesu proizvodnje *te* robe. Ona postoji kao sastavni deo robne vrednosti samo zato što je pre toga postojala kao sastavni deo predujmljenog kapitala. Utrošeni postojani kapital naknaduje se, dakle, onim delom robne vrednosti koji on sam dodaje robnoj vrednosti. Prema tome, ovaj elemenat cene koštanja ima dvostruki smisao: s jedne strane, on ulazi u cenu koštanja robe, jer je sastavni deo robne vrednosti koja naknaduje utrošeni kapital; a s druge strane, on sačinjava sastavni deo robne vrednosti samo zato što predstavlja vrednost utrošenog kapitala, ili zato što sredstva za proizvodnju koštaju toliko i toliko.

Sasvim je obrnuto sa drugim sastavnim delom cene koštanja. $666\frac{2}{3}$ radnih dana utrošenih za vreme robne proizvodnje stvaraju novu vrednost od 200£. Od te nove vrednosti jedan deo naknaduje samo predujmljeni promenljivi kapital od 100£ ili cenu primenjene radne snage. Ali ova predujmljena kapital-vrednost ni na koji način ne ulazi u obrazovanje nove vrednosti. U okviru predujma kapitala računa se radna snaga kao *vrednost*, ali u procesu proizvodnje ona fungira kao *stvaralac vrednosti*. Na mesto vrednosti radne snage, koja figurira u okviru predujma kapitala, stupa u stvarno *fungirajućem* proizvodnom kapitalu sama živa radna snaga koja stvara vrednost.

Razlika među ovim različnim sastavnim delovima robne vrednosti, koji zajedno sačinjavaju cenu koštanja, pada u oči odmah čim nastupi promena u veličini vrednosti, jedanput utrošenog postojanog dela kapitala, a drugi put utrošenog promenljivog dela. Neka se cena istih sredstava za proizvodnju ili postojani deo kapitala digne od 400£ na 600£, ili neka, naprotiv, padne na 200£. U prvom slu-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 191.

čaju ne samo da raste cena koštanja robe od 500£ na $600_p + 100_{pr} = 700\text{£}$, nego se i sama robna vrednost penje od 600£ na $600_p + 100_{pr} + 100_v = 800\text{£}$. U drugom slučaju ne pada samo cena koštanja od 500£ na $200_p + 100_{pr} = 300\text{£}$ nego i sama robna vrednost pada od 600£ na $200_p + 100_{pr} + 100_v = 400\text{£}$. Zato što utrošeni postojani kapital prenosi na proizvod svoju sopstvenu vrednost, to, pri inače neizmenjenim okolnostima, vrednost proizvoda raste ili pada sa absolutnom veličinom te kapital-vrednosti. Uzmi, obrnuto, da pri inače neizmenjenim uslovima poraste cena iste mase radne snage od 100£ na 150£ , ili da, naprotiv, padne na 50£ . U prvom slučaju cena koštanja raste, doduše, od 500£ na $400_p + 150_{pr} = 550\text{£}$, a u drugom slučaju pada od 500£ na $400_p + 50_{pr} = 460\text{£}$, ali u, oba slučaja robna vrednost ostaje nepromenjena = 600£ ; jedanput = $400_p + 150_{pr} + 50_v$, drugi put = $400_p + 50_{pr} + 150_v$. Predujmljeni promenljivi kapital ne dodaje proizvodu svoju sopstvenu vrednost. Naprotiv je namesto njegove vrednosti u proizvodu došla na svet nova vrednost koju je stvorio rad. Zbog toga promena u absolutnoj veličini vrednosti promenljivog kapitala, ukoliko izražava samo promenu u ceni radne snage, ne menja ni najmanje absolutnu veličinu robne vrednosti, jer ne menja ništa na absolutnoj veličini nove vrednosti koju stvara tečna radna snaga. Ovakva promena, naprotiv, pogađa samo odnos vrednosti oba sastavna dela nove vrednosti, od kojih jedan sačinjava višak vrednosti, a drugi naknađuje promenljivi kapital, pa zbog toga ulazi u cenu koštanja robe.

Oba dela cene koštanja, u našem slučaju $400_p + 100_{pr}$, imaju zajedničko samo to da su oba delovi robne vrednosti koji naknadju predujmljeni kapital.

Ali ovo pravo stanje stvari se sa stanovišta kapitalističke proizvodnje nužno ispoljava u izokrenutom vidu.

Kapitalistički način proizvodnje razlikuje se od načina proizvodnje zasnovanog na rostvu između ostalog time što se vrednost, odnosno cena radne snage, predstavlja kao vrednost, odnosno cena, samog rada ili kao najamnina. (Knjiga I, glava XVII.) Zbog toga se promenljivi deo vrednosti predujmljenog kapitala javlja kao kapital izdat u najamnini, kao takva kapital-vrednost koja plaća vrednost, odn. cenu, celog u proizvodnji utrošenog rada. Uzmemo li, npr., da se jedan prosečni društveni radni dan od 10 časova otelovljuje u novčanoj masi od 6 šilinga, onda je predujmljeni promenljivi kapital od 100£ novčani izraz vrednosti proizvedene u $333\frac{1}{3}$ desetočasovnih radnih dana. Ali ta vrednost kupljene radne snage, vrednost koja figurira u predujmu kapitala, nije deo kapitala koji stvarno funkcioniše. U samom procesu proizvodnje na njeno mesto stupa živa radna snaga. Ako, kao u našem primeru, stepen njene eksploatacije iznosi 100%, onda se ona troši za vreme $666\frac{2}{3}$ desetočasovnih radnih dana i zbog toga dodaje proizvodu novu vrednost od 200£ . Ali, u predujmu kapitala figurira promenljivi kapital od 100£ kao kapital izdat u najam-

nini, ili kao cena rada koji se izvršuje za vreme $666\frac{2}{3}$ desetočasovnih dana. 100£ podeljeno sa $666\frac{2}{3}$ daje nam kao cenu desetočasovnog radnog dana 3 šilinga, vrednosni proizvod petočasovnog rada.

Ako sad uporedimo predujam kapitala, na jednoj strani, i robnu vrednost, na drugoj, onda imamo:

- I. Predujam kapitala od $500\text{£} = 400\text{£}$ kapitala utrošenog u sredstvima za proizvodnju (cena sredstava za proizvodnju) + 100£ kapitala utrošenog na rad (cena $666\frac{2}{3}$ radnih dana ili najamnina za njih).
- II. Robnu vrednost od $600\text{£} =$ cena koštanja od 500£ (400£ cena utrošenih sredstava za proizvodnju + 100£ cena utrošenih $666\frac{2}{3}$ radnih dana) + 100£ viška vrednosti.

U ovoj formuli deo kapitala izdat na rad razlikuje se od dela kapitala koji je izdat u sredstvima za proizvodnju, npr. pamuku ili uglju, samo time što služi za plaćanje materijalno drukčijeg elementa proizvodnje, ali ni na koji način ne time što u procesu obrazovanja vrednosti robe, pa otuda i u procesu oplodavanja vrednosti kapitala, igra neku funkcionalno različitu ulogu. U ceni koštanja robe vraća se ponovo cena sredstava za proizvodnju, koja je već figurirala u predujmu kapitala, i to zbog toga što su ta sredstva za proizvodnju bila svrsishodno iskorišćena. Isto se tako u ceni koštanja robe ponovo vraća cena ili najamnina za $666\frac{2}{3}$ radnih dana utrošenih za njenu proizvodnju, koja je već figurirala u predujmu kapitala, i to isto tako zato što je ta masa rada utrošena u svrsishodnom obliku. Vidimo samo gotove, postojeće vrednosti — delove vrednosti predujmljenog kapitala koji ulaze u obrazovanje vrednosti proizvoda — ali ne vidimo neki elemenat koji stvara novu vrednost. Razlika između postojanog i promenljivog kapitala iščezla je. Čitava cena koštanja od 500£ dobija sada dvostruki smisao: da je ona, prvo, onaj sastavni deo robne vrednosti od 600£ koji naknaduje kapital od 500£ utrošen u proizvodnji robe i, drugo, da ovaj sastavni deo robne vrednosti postoji samo zato što je pre toga postojao kao cena koštanja primenjenih elemenata proizvodnje, sredstava za proizvodnju i rada, tj. kao predujam kapitala. Kapital-vrednost vraća se kao cena koštanja robe jer je i ukoliko je bila utrošena kao kapital-vrednost.

Okolnost što su različni sastavni delovi vrednosti predujmljenog kapitala izdati u materijalno različitim elementima proizvodnje, u sredstvima za rad, sirovinama i pomoćnim materijama i radu, uslovljava samo to da cena koštanja robe mora ponovo da kupi te materijalno različite elemente proizvodnje. Naprotiv, u odnosu na samo obrazovanje cene koštanja dolazi do izražaja samo jedna razlika, razlika između stalnog i opticajnog kapitala. U našem primeru bilo je računato 20£ za rabaćenje sredstava za rad ($400_p = 20\text{£}$ za rabaćenje sredstava za rad + 380£ za materije proizvodnje). Ako je vrednost tih sredstava za rad pre proizvodnje robe bila = 1200£ , ona posle njene proizvodnje postoji u dva obličja, 20£ kao deo robne vrednosti, a

1200 – 20 ili 1180£ kao preostala vrednost sredstava za rad koja se i sad kao i ranije nalaze u posedu kapitaliste, ili kao elemenat vrednosti ne njegovog robnog kapitala, već njegovog proizvodnog kapitala. Suprotno sredstvima za rad, materije proizvodnje i najamnina utroše se u proizvodnji robe potpuno, pa zbog toga i čitava njihova vrednost ulazi u vrednost proizvedene robe. Mi smo videli kako ovi različiti sastavni delovi predujmljenog kapitala dobijaju s obzirom na obrt oblike stalnog i opticajnog kapitala.

Predujam kapitala dakle je = 1680£: stalni kapital = 1200£ plus opticajni kapital = 480£ (= 380£ u materijama proizvodnje plus 100£ u najamnini).

Cena koštanja robe naprotiv je samo = 500£ (20£ za rabaćenje stalnog kapitala, 480£ za opticajni kapital).

Ova razlika između cene koštanja robe i predujma kapitala samo potvrđuje da se cena koštanja robe obrazuje isključivo kapitalom koji je stvarno utrošen za njenu proizvodnju.

U proizvodnji robe primenjuju se sredstva za rad u vrednosti od 1200£, ali se od te predujmljene kapital-vrednosti gubi u proizvodnji samo 20£. Zbog toga primenjeni stalni kapital ulazi samo delimično u cenu koštanja robe, jer se samo delimično troši u njenoj proizvodnji. Primjenjeni opticajni kapital ulazi ceo u cenu koštanja robe, jer se ceo utroši u njenoj proizvodnji. Ali šta to dokazuje drugo do to da utrošeni stalni i opticajni delovi kapitala podjednako ulaze u cenu koštanja njihove robe pro rata svoje vrednosne veličine i da ovaj sastavni deo vrednosti robe uopšte potiče samo iz kapitala utrošenog u njenoj proizvodnji? Kad to ne bi tako bilo, onda se ne bi moglo shvatiti zbog čega predujmljeni stalni kapital od 1200£ ne dodaje vrednosti proizvoda umesto 20£ koje gubi u procesu proizvodnje i onih 1180£ koje ne gubi u njemu.

Premá tome, ova razlika između stalnog i opticajnog kapitala u pogledu izračunavanja cené koštanja potvrđuje samo prividni postanak cene koštanja iz utrošene kapital-vrednosti ili cene koju samog kapitalistu koštaju utrošeni elementi proizvodnje, uključujući i rad. S druge strane, promenljivi deo kapitala, izdat na radnu snagu, ovde se, u pogledu obrazovanja vrednosti pod rubrikom opticajnog kapitala, izričito identificuje s postojanim kapitalom (delom kapitala koji postoji u materijama proizvodnje) i tako se dovršava mistifikacija procesa oplodjavanja vrednosti kapitala.¹

Mi smo dosad posmatrali samo jedan elemenat robne vrednosti, cenu koštanja. Sad se moramo obazreti i na drugi sastavni deo robne

¹ Kakva pometnja može otuda da nastane u glavi ekonomista pokazano je u knjizi I, gl. VII, 3, str. 216/206. ^{1*} na primeru N. W. Seniora.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja., str. 201 - 205.

vrednosti, na suvišak preko cene koštanja ili višak vrednosti. Višak vrednosti je, dakle, pre svega suvišak vrednosti robe preko njene cene koštanja. A pošto je cena koštanja jednaka vrednosti utrošenog kapitala, u čije se materijalne elemente ona i stalno nanovo pretvara, to ovaj suvišak vrednosti predstavlja priraštaj vrednosti kapitala koji je utrošen u proizvodnji robe i koji se vraća iz njenog prometa.

Već smo ranije videli da v , višak vrednosti, iako potiče samo iz promene vrednosti pr , promenljivog kapitala, pa je zbog toga prvo bitno samo priraštaj promenljivog kapitala, ipak posle završenog procesa proizvodnje sačinjava isto tako i porast vrednosti $p+pr$, celokupnog utrošenog kapitala. Formula $p+(pr+v)$, koja nagoveštava da se v proizvodi pretvaranjem određene, na radnu snagu predujmljene kapital-vrednosti pr u tekuću veličinu, dakle postojane veličine u promenljivu, predstavlja se isto tako i kao $(p+pr)+v$. Pre proizvodnje imali smo kapital od 500£. Posle proizvodnje imamo kapital od 500£ plus priraštaj vrednosti od 100£.²

Ali višak vrednosti nije priraštaj samo na onaj deo predujmljenog kapitala koji ulazi u proces oplodavanja vrednosti, nego i na onaj njegov deo koji u taj proces ne ulazi; dakle to je priraštaj vrednosti ne samo na utrošeni kapital, koji se naknaduje iz cene koštanja robe, nego uopšte na kapital koji je u proizvodnji primjenjen. Pre procesa proizvodnje imali smo kapital-vrednost od 1680£: 1200£ stalnog kapitala izdatog na sredstva za rad, od čega samo 20£ za rabaćenje ulazi u vrednost robe, plus 480£ opticajnog kapitala u materijama proizvodnje i najamnini. Posle procesa proizvodnje imamo 1180£ kao sastavni deo vrednosti proizvodnog kapitala plus robni kapital od 600£. Saberemo li obe ove sume vrednosti, onda kapitalista sada poseduje vrednost od 1780£. Oduzme li od toga celokupni predujmljeni kapital od 1680£, onda ostaje priraštaj vrednosti od 100£. Tih 100£ viška vrednosti čine, dakle, isto tako priraštaj vrednosti na primjenjeni kapital od 1680£, kao i na njegov deo od 500£ koji je utrošen za vreme proizvodnje.

Sad je kapitalisti jasno da ovaj priraštaj vrednosti potiče iz proizvodnih procesa koji se preuzimaju s kapitalom, da on, dakle, potiče iz samog kapitala; jer on je tu posle procesa proizvodnje, a pre procesa proizvodnje nije ga bilo. Što se pre svega tiče kapitala utro-

² »U stvari mi već znamo da je višak vrednosti samo posledica one promene vrednosti koja se zbiva sa pr , onim delom kapitala koji je preobraćen u radnu snagu, dakle da je $pr+v=pr+\Delta pr$ (pr plus priraštaj od pr). Ali se stvarna promena vrednosti i srazmera u kojoj se vrednost menja zamagljuje time što usled porasta promenljivog sastavnog dela kapitala raste i celokupni predujmljeni kapital. On je iznosio 500, sada iznosi 590«. (Knjiga I, gl. VII, 1, str. 203/195. 1*)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 192.

šenog na proizvodnju, to izgleda kao da višak vrednosti potiče u jednakoj meri iz njegovih različitih elemenata vrednosti koji postoje u sredstvima za proizvodnju i u radu. Jer ovi elementi ravnomerno ulaze u obrazovanje cene koštanja. Oni ravnomerno dodaju proizvodovoj vrednosti svoje vrednosti koje postoje kao predujmovi kapitala, i ne razlikuju se kao postojana i promenljiva veličina vrednosti. Ovo postaje opipljivo ako za časak pretpostavimo da se čitav utrošeni kapital sastoji bilo isključivo iz najamnine, bilo isključivo iz vrednosti sredstava za proizvodnju. Onda bismo u prvom slučaju imali, umesto robne vrednosti $400_p + 100_{pr} + 100_v$, robnu vrednost $500_{pr} + 100_v$. Na najamninu utrošeni kapital od 500£ jeste vrednost svega rada primjenog u proizvodnji robne vrednosti od 600£ , i baš zato sačinjava cenu koštanja celog proizvoda. Ali je obrazovanje ove cene koštanja, putem koje se vrednost utrošenog kapitala ponovo pojavljuje kao sastavni deo vrednosti proizvoda, jedini nama poznati postupak u obrazovanju te robne vrednosti. Kako nastaje njegov sastavni deo viška vrednosti od 100£ , to mi ne znamo. Sasvim je isto u drugom slučaju, gde bi robna vrednost bila $= 500_p + 100_v$. U oba slučaja znamo da višak vrednosti potiče iz neke date vrednosti, jer je ta vrednost bila predujmljena u obliku proizvodnog kapitala, svejedno da li u obliku rada ili u obliku sredstava za proizvodnju. Ali, s druge strane, predujmljena kapital-vrednost ne može stvoriti višak vrednosti iz toga razloga što je bila utrošena, te sačinjava cenu koštanja robe. Jer upravo ukoliko ona sačinjava cenu koštanja robe, ne sačinjava višak vrednosti, već samo ekvivalent, naknadu vrednosti utrošenog kapitala. Ukoliko, dakle, sačinjava višak vrednosti, ona ga ne sačinjava u svome specifičnom svojstvu kao izdati kapital, već kao predujmljeni i stoga uopšte primjenjeni kapital. Stoga višak vrednosti potiče isto toliko iz onog dela predujmljenog kapitala koji ulazi u cenu koštanja robe kao i iz onog njegovog dela koji ne ulazi u cenu koštanja; jednom reči, ravnomerno iz stalnih i opticajnih sastavnih delova primjenjenog kapitala. Celokupni kapital služi materijalno kao tvorac proizvoda: kako sredstva za rad, tako i materije proizvodnje i rad. Celokupni kapital ulazi materijalno u stvarni proces rada, mada samo jedan njegov deo ulazi u proces oplodavanja vrednosti. Možda je baš to razlog što samo delimično doprinosi obrazovanju cene koštanja, ali ceo doprinosi obrazovanju viška vrednosti. Ma kako bilo, ostaje činjenica da višak vrednosti potiče istovremeno iz svih delova primjenjenog kapitala. Dedukcija se može još mnogo više skratiti, ako sa Malthusom kažemo isto toliko neotesano koliko jednostavno:

»Kapitalista očekuje jednaku korist na svaki deo kapitala koji predujmljuje.«³

Kao takav zamišljeni potomak celokupnog predujmljenog kapitala, višak vrednosti dobija preobraženi oblik *profita*. Stoga je neka

³ Malthus, *Principles of Pol. Economy*, 2. izdanje, London 1836, str. 268.

No. I.

Direkt: Dr. G. H. Muller of Philadelphia.

the English language - Prof.

$$d) \frac{2x+1}{x-1} + \frac{3}{x}(1)$$

suma vrednosti kapital zato što se predujmljuje da bi se proizveo profit⁴, ili profit proizlazi otud što se neka suma vrednosti primenjuje kao kapital. Nazovemo li profit pf , onda se formula $Vr = p + pr + v = k + v$ pretvara u formulu $Vr = k + pf$ ili *robna vrednost = cena koštanja + profit*.

Prema tome, profit, onako kako ga ovde isprva imamo pred sobom, jeste isto što i višak vrednosti, samo u mistificiranom obliku, koji ipak nužno izrasta iz kapitalističkog načina proizvodnje. Zato što u vidljivom obrazovanju cene koštanja ne može da se uoči nikakva razlika između postojanog i promenljivog kapitala, mora se poreklo promene vrednosti, koja se događa za vreme procesa proizvodnje, sa promenljivog dela kapitala prenesti na celokupni kapital. Zato što se na jednom polu cena radne snage javlja u preobraženom obliku najamnine, javlja se na suprotnom polu višak vrednosti u preobraženom obliku profita.

Videli smo: cena koštanja robe manja je od njene vrednosti. Pošto je $Vr = k + v$, to je $k = Vr - v$. Formula $Vr = k + v$ reducira se samo na $Vr = k$, robna vrednost = cena koštanja robe, ako je $v = 0$, slučaj koji na osnovici kapitalističke proizvodnje nikad ne nastupa, iako pri naročitim tržišnim konjunkturama prodajna cena roba može pasti na cenu koštanja, pa čak i ispod nje.

Ako se stoga roba prodaje po njenoj vrednosti, realizuje se profit jednak suvišku njene vrednosti preko njene cene koštanja, dakle jednak celom višku vrednosti sadržanom u vrednosti robe. Ali kapitalista može robu prodavati s profitom i kad je prodaje ispod njene vrednosti. Dokle god njena prodajna cena stoji iznad njene cene koštanja, mada ispod njene vrednosti, uvek se realizuje deo u njoj sadržanog viška vrednosti, dakle se uvek pravi neki profit. U našem slučaju robna vrednost je = 600£, cena koštanja = 500£. Ako se roba proda po 510, 520, 530, 560, 590£, ona se prodaje za 90, 80, 70, 40, 10£ ispod njene vrednosti, a ipak se iz njene prodaje isteruje profit od 10, 20, 30, 60, 90£. Očevидно je između vrednosti robe i njene cene koštanja moguć neodređen niz prodajnih cena. Što je veći onaj sastavni deo robne vrednosti koji se sastoji iz viška vrednosti, to je veće praktično polje za igru ovih meducena.

Ovim se ne objašnjavaju samo svakodnevne pojave konkurenčije, kao npr. slučajevi prodavanja ispod cene (underselling) [Unterverkauf], nenormalna niskost robnih cena u izvesnim industrijskim granama⁵

⁴ »Capital: that which is expended with a view to profit.«^{1*} Malthus, *Definitions in Pol. Economy*, London 1827, str. 86.

⁵ Upor. knj. I, gl. XVIII, str. 571/561. i dalje.^{2*}

^{1*} »Kapital je ono što se predujmljuje da bi se postigao profit.« — ^{2*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 482/483.

itd. Osnovni zakon kapitalističke konkurenčije, koji politička ekonomija dosad nije shvatila, zakon koji reguliše opštu profitnu stopu i njome određene tzv. cene proizvodnje, počiva, kao što ćemo docnije videti, na toj diferenciji između vrednosti i cene koštanja robe i na mogućnosti koja otuda nastaje da se roba proda s profitom ispod njene vrednosti.

Minimalna granica prodajne cene robe data je njenom cenom koštanja. Proda li se ispod njene cene koštanja, onda se utrošeni sastavni delovi proizvodnog kapitala ne mogu potpuno naknaditi iz prodajne cene. Potraje li taj proces duže, iščeznuće predujmljena kapital-vrednost. Već sa ovog stanovišta kapitalista je naklonjen da cenu koštanja smatra pravom *unutrašnjom* vrednošću robe, jer je ona nužna cena za golo održavanje njegovog kapitala. Ali uz to dolazi da je cena koštanja robe kupovna cena koju je sam kapitalista platio za njenu proizvodnju, dakle kupovna cena koju određuje sam proces njene proizvodnje. Zbog toga se suvišak ili višak vrednosti, realizovan pri prodaji robe, kapitalisti pokazuju kao višak njene prodajne cene iznad njene vrednosti, umesto kao višak njene vrednosti iznad njene cene koštanja, tako kao da se u robi sadržani višak vrednosti ne realizuje njenom prodajom, nego potiče iz same prodaje. Mi smo ovu iluziju već izbliže rasvetlili u knj. I, gl. IV, 2 (»Protivrečnosti opšte formule kapitala«), ali ćemo se ovde začas vratiti na onaj oblik u kome su je Torrens i drugi ponovo istakli kao napredak političke ekonomije posle Ricarda.

»Prirodna cena, koja se sastoji od troškova proizvodnje ili drugim rečima iz kapitala utrošenog u proizvodnji ili fabrikaciji robe, nikako ne može u sebi uključivati profit... Kad neki zakupac utroši na obradivanje svojih polja 100 kvartera žita i za ovo dobije natrag 120 kvartera, onda 20 kvartera, kao višak proizvoda iznad izdatka, sačinjavaju njegov profit; ali bilo bi absurd nazivati taj suvišak ili profit delom njegovog izdatka... Fabrikant preduima izvesnu količinu sirovina, alata i životnih sredstava za rad, a za to dobija izvesnu količinu gotove robe. Ova gotova roba mora imati višu razmensku vrednost nego sirovine, alati i životna sredstva pomoću čijeg je predujma ona bila dobijena.«

Zbog toga Torrens zaključuje da višak prodajne cene iznad cene koštanja, ili profit, potiče otuda što potrošači

»neposrednom ili posrednom (circuitous) razmenom daju izvesnu veću porciju svih sastavnih delova kapitala no što njihova proizvodnja staje«.⁶

Zaista, višak preko neke date veličine ne može sačinjavati deo te veličine, pa dakle ni profit, višak robne vrednosti preko izdataka kapitaliste, ne može sačinjavati deo tih izdataka. Ako, dakle, u obrazovanje

⁶ R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, str. 51 - 53, 349.

vrednosti robe ne ulazi nikakav drugi elemenat osim kapitalistovog predujma vrednosti, onda se ne može razumeti kako iz proizvodnje treba da izade više vrednosti no što je u nju ušlo osim da nešto postaje iz ničega. Od ovog stvaranja iz ničega Torrens se, međutim, izvlači samo time što ga iz oblasti robne proizvodnje premešta u oblast robnog prometa. Profit ne može poticati iz proizvodnje, veli Torrens, jer bi se inače već sadržavao u troškovima proizvodnje, dakle ne bi bio višak iznad tih troškova. Profit ne može poticati iz robne razmene, odgovara mu Ramsay^[7], ako ga nije bilo već pre robne razmene. Suma vrednosti razmenjenih proizvoda očigledno se ne menja razmenom proizvoda čiju sumu vrednosti ona predstavlja. Ona ostaje i posle razmene kakva je bila pre nje. Uzgred da primetimo da se Malthus izričito poziva na Torrensov autoritet⁷, mada on sam drukčije objašnjava prodaju roba iznad njihove vrednosti, ili, bolje reći, ne objašnjava, pošto se svi argumenti ove vrste u suštini neizbežno svode na nekada čuvetu negativnu težinu flogistona^[8].

U društvenom stanju koje je pod vladavinom kapitalističke proizvodnje i nekapitalistički proizvođač stoji pod vlašću kapitalističkih predstava. U svome poslednjem romanu, *Paysans*, Balzac, koji se uopšte odlikuje dubokim razumevanjem realnih odnosa, sjajno prikazuje kako sitni seljak, da bi sačuvalo blagonaklonost svoga zelenića, vrši ovome besplatno svakojake radove i misli da mu time ništa ne poklanja, jer ga sopstveni rad ne staje izdatka u gotovu. Tako zelenič sa svoje strane ubija jednim udarcem dve muve. Uštedeuje izdavanje najamnine u gotovu, a seljaka, koga ostavljanje sopstvenog polja bez obrade sve više upropasćuje, sve dublje i dublje zapliće u paukovu mrežu zeleničstva.

Besmislenu predstavu da cena koštanja robe sačinjava njenu stvarnu vrednost, a da višak vrednosti potiče iz prodaje robe iznad njene vrednosti, da se, dakle, robe prodaju po njihovim vrednostima kad je njihova prodajna cena jednak njihovoj ceni koštanja, tj. jednaka ceni u njima utrošenih sredstava za proizvodnju plus najamnina, rastrubio je Proudhon sa uobičajenim šarlatanstvom, koje je pretendovalo na naučnost, kao novootkrivenu tajnu socijalizma. Ovo svodenje vrednosti robe na njihovu cenu koštanja čini doista osnovicu njegove narodne banke^[9]. Mi smo ranije objasnili da se različiti sastavni delovi vrednosti proizvoda mogu predstaviti srazmernim delovima samog proizvoda. Ako npr. (knj. I, gl. VII, 2, str. 211/203^{1*}) vrednost 20 funti pređe iznosi 30 šilinga — naime 24 šilinga sredstava za proizvodnju, 3 šilinga radne snage i 3 šilinga viška vrednosti — onda se

⁷ Malthus, *Definitions in Pol. Economy*, London 1853, str. 70, 71.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 198/199.

taj višak vrednosti može predstaviti u $\frac{1}{10}$ proizvoda = 2 funte pređe. Ako se sad 20 funti pređe proda po njihovoj ceni koštanja, po 27 šilinga, onda kupac dobija 2 funte pređe besplatno ili roba je prodata za $\frac{1}{10}$ ispod njene vrednosti; ali radnik je i u tom slučaju dao svoj višak rada, samo sad za kupca pređe umesto za njenog kapitalističkog proizvođača. Bilo bi sasvim pogrešno pretpostavljati da bi, kad bi se sve robe prodavale po njihovim cenama koštanja, rezultat bio stvarno isti kao kad bi se sve one prodavale iznad njihove cene koštanja, ali po njihovim vrednostima. Jer čak i da su vrednost radne snage, dužina radnog dana i stepen eksploracije rada svugde jednaki, ipak su mase viška vrednosti sadržane u vrednostima različitih vrsta robe skroz nejednake, već prema različitom organskom sastavu kapitalâ pred-ujmljenih za njihovu proizvodnju.⁸

⁸ »Kad je data vrednost radne snage i kad je stepen njene eksploracije jednak, onda mase vrednosti i viška vrednosti koje razni kapitali proizvode stoje u upravnoj srazmeri prema veličinama promenljivih sastavnih delova ovih kapitala, tj. njihovih sastavnih delova preobraćenih u živu radnu snagu.« (Knjiga I, glava IX, str. 312/303^{1*}.)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 276.

GLAVA DRUGA

Profitna stopa

Opšta formula kapitala je $N - R - N'$, tj. neka suma vrednosti ubacuje se u promet da bi se iz njega izvukla veća suma vrednosti. Proces koji rađa tu veću sumu vrednosti jeste kapitalistička proizvodnja; proces koji nju realizuje jeste promet kapitala. Kapitalista ne proizvodi robu radi same robe, radi njene upotrebne vrednosti ili radi svoje lične potrošnje. Proizvod do koga je kapitalisti stvarno stalo nije sam opipljivi proizvod, već suvišak vrednosti proizvoda preko vrednosti kapitala koji je na njega utrošen. Kapitalista preduima celokupni kapital bez obzira na različitu ulogu koju njegovi sastavni delovi igraju u proizvodnji viška vrednosti. Sve ove sastavne delove on preduima jednako, ne samo zato da bi reprodukovao preduumljeni kapital, već da bi proizveo neki suvišak vrednosti preko njega. Vrednost promenljivog kapitala koju preduima on može pretvoriti u veću vrednost samo putem njene razmene za živi rad, putem eksplatisanja živog rada. Ali on može rad eksplatisati samo ako istovremeno predujmi i uslove za ostvarenje toga rada, sredstva za rad i predmet rada, mašineriju i sirovinu, tj. ako izvesnu sumu vrednosti, koja se nalazi u njegovu posedu, pretvori u oblik uslova za proizvodnju; kao što je on uopšte kapitalista i kao što uopšte može da preduzme proces eksplatacije rada samo zato što stoji kao vlasnik uslova za rad naspram radnika kao golog vlasnika jedino radne snage. Već je ranije, u prvoj knjizi^{1*}, pokazano da je upravo posedovanje tih sredstava za proizvodnju od strane ne-radnika ono što radnike pretvara u najamne radnike, a ne-radnike u kapitaliste.

Kapitalisti je svejedno hoće li stvar posmatrati tako da preduima postojani kapital da bi isterao dobit iz promenljivog kapitala ili da preduima promenljivi da bi oplodio vrednost postojanog; da preduima novac na najamninu da bi mašinama i sirovini dao veću vrednost ili da preduima novac na mašine i sirovine da bi mogao da eksplatiše rad. Mada samo promenljivi deo kapitala stvara višak vrednosti, on ga ipak stvara samo pod uslovom da se predujme i ostali delovi,

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 155/156, 631/632.

oni koji za rad predstavljaju uslove za proizvodnju. Pošto kapitalista može da eksploratiše rad samo preduimanjem postojanog kapitala, a vrednost postojanog kapitala da oplođuje samo preduimanjem promenljivoga, to se u njegovoj glavi oni jednako slivaju u jedno, i to utoliko više ukoliko stvarni stepen njegovog dobitka nije određen odnosom prema promenljivome, već prema celokupnom kapitalu, ne stopom viška vrednosti, već profitnom stopom, koja, kao što ćemo videti, može da ostane ista a da ipak izražava različne stope viška vrednosti.

U troškove proizvoda spadaju svi sastavni delovi njegove vrednosti koje je kapitalista platio ili za koje je ubacio u proizvodnju ekvivalent. Ti se troškovi moraju naknaditi da bi se kapital jednostavno održao, ili da bi se reprodukovao u njegovoj prvobitnoj veličini.

Vrednost koja se sadrži u robi jednaka je onom radnom vremenu koje je utrošeno na njenu izradu, a suma ovog rada sastoji se iz plaćenog i neplaćenog rada. Za kapitalistu, naprotiv, troškovi robe sastoje se samo iz onog dela rada opredmećenog u njoj, koji je on platio. Višak rada sadržan u robi ne košta kapitalistu ništa, mada radnika staje rada kao i plaćeni, i mada taj višak rada stvara vrednost isto onako kao i plaćeni i ulazi u robu kao elemenat koji sačinjava njenu vrednost. Kapitalistov profit dolazi otuda što on ima da proda nešto što nije platio. Višak vrednosti, odnosno profit, sastoji se upravo u suvišku robne vrednosti preko njene cene koštanja, tj. u suvišku celokupne sume rada koju roba sadrži preko sume u njoj sadržanog plaćenog rada. Tako je višak vrednosti, ma otkuda poticao, suvišak preko predujmljenog celokupnog kapitala. Ovaj suvišak stoji, dakle, u izvesnom odnosu prema celokupnom kapitalu, u odnosu koji se izražava razlomkom $\frac{v}{K}$, gde K znači celokupni kapital. Tako dobijamo *profitnu stopu* $\frac{v}{K} = \frac{v}{p+pr}$, za razliku od stope viška vrednosti $\frac{v}{pr}$.

Procenat viška vrednosti merenog prema promenljivom kapitalu jeste stopa viška vrednosti; procenat viška vrednosti merenog prema celokupnom kapitalu jeste profitna stopa. To su dva različna merenja iste veličine koja usled različnosti merila izražavaju u isti mah i različne srazmere ili odnose iste veličine.

Pretvaranje viška vrednosti u profit treba izvoditi iz pretvaranja stope viška vrednosti u profitnu stopu, a ne obrnuto. I stvarno, profitna stopa je istorijska polazna tačka. Višak vrednosti i stopa viška vrednosti su relativno ono nevidljivo i ono bitno što treba istražiti, dok se profitna stopa, a otuda i oblik viška vrednosti, profit, pokazuju na površini pojava.

Što se tiče pojedinačnog kapitaliste, jasno je da jedino što njega interesuje jeste odnos viška vrednosti, ili suviška vrednosti radi kojeg on prodaje svoju robu, prema celokupnom kapitalu predujmljenom za proizvodnju robe; dok ga određeni odnos toga suviška prema

pojedinim sastavnim delovima kapitala i njegova unutrašnja veza s njima ne samo ne zanima nego mu je i u interesu da o tome određenom odnosu i o toj unutrašnjoj vezi isprede šarenu lažu.

Mada suvišak vrednosti robe preko njene cene koštanja nastaje u neposrednom procesu proizvodnje, on se realizuje tek u prometnom procesu, te utoliko lakše dobija izgled da potiče iz prometnog procesa ukoliko u stvarnosti, u konkurenciji, na stvarnom tržištu, od prilika na tržištu zavisi da li će se i u kome stepenu taj suvišak realizovati ili neće. Ovde nije potrebno objašnjavati da, kada se neka roba proda iznad ili ispod njene vrednosti, imamo samo drukčiju raspodelu viška vrednosti i da ova različita raspodela, ta izmenjena srazmera u kojoj razne ličnosti dele višak vrednosti, ne menja ništa ni u veličini ni u prirodi viška vrednosti. U stvarnom prometnom procesu ne samo da se zbivaju preobražaji, koje smo razmatrali u II knjizi, nego se oni i podudaraju sa stvarnom konkurencijom, s kupovinom i prodajom robe iznad ili ispod njihove vrednosti, tako da za pojedinačnog kapitalistu višak vrednosti koji on sam realizuje zavisi isto onako od uzajamne prevare kao i od neposredne eksploracije rada.

U prometnom procesu stupa u dejstvo pored vremena rada i vreme prometa, koje time ograničava masu viška vrednosti ostvarljivu u nekom određenom vremenskom razmaku. Još i drugi momenti koji potiču iz prometa presudno utiču na neposredni proces proizvodnje. Oba procesa, i neposredni proces proizvodnje i prometni proces, stalno prelaze jedan u drugi, prožimaju se i time stalno falsifikuju svoja karakteristična obeležja po kojima se razlikuju. Kao što smo ranije pokazali, proizvodnja viška vrednosti, kao i vrednosti uopšte, dobija u prometnom procesu nova određenja; kapital prolazi krug svojih preobražaja; napisletku, on tako reći izlazi iz svog unutrašnjeg organskog života u odnose spoljašnjeg života, u odnose gde jedan prema drugom ne stoje kapital i rad, već s jedne strane kapital i kapital, a s druge strane individue opet jednostavno kao kupci i prodavci; vreme prometa i vreme rada ukrštaju se u svome putu, te izgleda da oba podjednako određuju višak vrednosti; prvo-bitni oblik u kome se kapital i najamni rad sučeljavaju prerušava se intervencijom odnosa koji su prividno od njih nezavisni; sam višak vrednosti ne ispoljava se kao proizvod prisvajanja radnog vremena već kao suvišak prodajne cene robe iznad njihove cene koštanja, zbog čega se ova poslednja lako predstavlja kao njihova prava vrednost (*valeur intrinsèque*), tako da profit izgleda kao suvišak prodajne cene robâ iznad njihove imanentne vrednosti.

Svakako da se za vreme neposrednog procesa proizvodnje priroda viška vrednosti neprestano nameće svesti kapitaliste, kao što nam je njegova pohlepa za tuđim radnim vremenom itd. pokazala već kod razmatranja viška vrednosti. Ali: 1) neposredni proces proizvodnje i sam je samo prolazni momenat koji stalno prelazi u prometni proces, kao što i ovaj prelazi u onaj, tako da se naslućivanja koja se jasnije ili

maglovitije rađaju u procesu proizvodnje o izvoru u njemu pravljene dobiti, tj. o prirodi viška vrednosti, u najboljem slučaju predstavljaju kao momenat ravnopravan sa shvatanjem da realizovani suvišak potiče od kretanja koje je nezavisno od procesa proizvodnje, i potiče iz samog prometa, koje, dakle, pripada kapitalu nezavisno od njegova odnosa prema radu. Zar i sami moderni ekonomisti, kao Ramsay, Malthus, Senior, Torrens i dr., ne navode ove fenomene prometa upravo kao dokaze da je kapital u svojoj čisto materijalnoj egzistenciji, nezavisno od društvenog odnosa prema radu, odnosa u kome on upravo i jeste kapital, samostalno vrelo viška vrednosti, pored rada i nezavisno od rada? — 2) Pod rubrikom troškova, među koje spada i najamnina, isto onako kao i cena sirovine, rabaćenje mašinerije itd., cedenje neplaćenog rada ispoljava se samo kao ušteda u plaćanju jednog od artikala koji ulazi u troškove, samo kao manje plaćanje za neku određenu količinu rada; sasvim onako kao što se vrši ušteda kad se sirovina jeftinije kupi ili kad se smanji rabaćenje mašinerije. Tako cedenje viška rada gubi svoj specifični karakter; njegov specifični odnos prema višku vrednosti zamagljuje se; a tome mnogo ide naruku i olakšava, kao što je pokazano u I knjizi, odeljak VI^{1*}, to predstavljanje vrednosti radne snage u obliku najamnine.

Time što svi delovi kapitala izgledaju podjednako kao izvor suviška vrednosti (profita), mistificira se kapitalski odnos.

Međutim, način na koji se preobražajem kroz profitnu stopu višak vrednosti pretvara u oblik profita, samo je dalje razvijanje izokretanja subjekta i objekta, koje se zbiva već za vreme procesa proizvodnje. Već tu smo videli kako se sve subjektivne proizvodne snage rada predstavljaju kao proizvodne snage kapitala^{2*}. S jedne strane, vrednost, minuli rad koji vlada živim radom, oličava se u kapitalisti; s druge strane, radnik se, obrnuto, pokazuje samo kao materijalna radna snaga, kao roba. Iz ovog izokrenutog odnosa nužno potiče već u samom prostom odnosu proizvodnje odgovarajuća izokrenuta predstava, izokrenuta svest, koju preobražaji i modifikacije stvarnog prometnog procesa dalje razvijaju.

Kao što se na primeru Ricardove škole može naučiti, sasvim je naopak pokušaj hteti zakone profitne stope neposredno predstaviti kao zakone stope viška vrednosti ili obrnuto. U glavi kapitaliste oni se, naravno, ne razlikuju. U izrazu $\frac{v}{K}$ višak vrednosti izmeren je prema vrednosti celokupnog kapitala koji je predujmljen za njegovu proizvodnju i koji je u toj proizvodnji delimično bio sav potrošen, a delimično samo primjenjen. I doista, odnos $\frac{v}{K}$ izražava stepen oplođenja vrednosti celog predujmljenog kapitala, tj. shvaćeno saobrazno pojmovnoj, unutrašnjoj vezi i prirodi viška vrednosti, on pokazuje

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 470 - 476. — ^{2*} Isto, str. 298/299.

kako se veličina menjanja promenljivog kapitala odnosi prema veličini celokupnog predujmljenog kapitala.

Uzeta sama po sebi, veličina vrednosti celokupnog kapitala ne стоји ni u kakvom unutrašnjem odnosu prema veličini viška vrednosti, bar ne neposredno. Po svojim materijalnim elementima celokupni kapital minus promenljivi kapital, dakle postojani kapital, sastoji se iz materijalnih uslova za ostvarenje rada: iz sredstava za rad i materijala za rad. Da bi se neka određena količina rada ostvarila u robama, a time i obrazovala vrednost, zahteva se određena količina materijala za rad i sredstava za rad. Između mase rada i mase sredstava za proizvodnju kojima ovaj živi rad treba da se doda dolazi do određenog tehničkog odnosa, već prema tome kakav je osobiti karakter dodatoga rada. Utoliko, dakle, dolazi do određenog odnosa i između mase viška vrednosti, ili viška rada, i mase sredstava za proizvodnju. Ako, npr., rad potreban za proizvodnju najamnine iznosi 6 časova dnevno, onda radnik mora raditi dnevno 12 časova da bi ispunio 6 časova viška rada, da bi proizveo višak vrednosti od 100%. U 12 časova on troši dvaput više sredstava za proizvodnju nego u 6. Ali višak vrednosti koji on dodaje za 6 časova ne стоји zato ni u kakvom neposrednom odnosu prema vrednosti sredstava za proizvodnju koja su utrošena za 6 ili i za 12 časova. Ta vrednost ovde nije važna; u pitanju je jedino tehnički potrebna masa. Sastav je svejedno da li su sirovina ili sredstvo za rad jevtini ili skupi, samo ako imaju zahtevanu upotrebnu vrednost i ako ih ima u tehnički propisanoj srazmeri prema životom radu koji treba da usisaju. Ali kad ja znam da se za jedan sat isprede x funti pamuka koje staju a šilinga, onda, naravno, znam i to da se za 12 časova isprede $12x$ funti pamuka = $12a$ šilinga, i onda mogu izračunati odnos viška vrednosti prema vrednosti od 12, baš kao i prema vrednosti od 6. No odnos živog rada prema *vrednosti* sredstava za proizvodnju ulazi tu u račun samo ukoliko a šilinga služi kao ime za x funti pamuka; jer kao što određena količina pamuka ima određenu cenu, to i obrnuto, neka određena cena može poslužiti kao pokazatelj za neku određenu količinu pamuka dokle god se cena pamuka ne promeni. Kad znam da, ako hoću da prisvojam 6 časova viška rada, moram tražiti da se radi 12 časova, dakle da moram imati pamuka spremlijenog za rad od 12 časova, i kad mi je poznata cena ove količine pamuka potrebne za 12 časova, onda indirektno postoji izvestan odnos između cena pamuka (kao pokazatelja potrebne količine) i viška vrednosti. Ali iz cene sirovine nikad ne mogu zaključiti obratno kolika je masa sirovine koja se može ispresti recimo za 1, a ne za 6 časova. Ne postoji, dakle, neki unutrašnji, nužni odnos između vrednosti postojanog kapitala, pa, dakle, ni između vrednosti celokupnog kapitala ($= p + pr$) i viška vrednosti.

Kad je stopa viška vrednosti poznata i njegova veličina data, profitna stopa ne izražava ništa drugo do ono što u stvari jeste: drukčije merenje viška vrednosti, njegovo merenje prema vrednosti celo-

kupnog kapitala umesto prema vrednosti onog dela kapitala iz kojega, njegovom razmenom za rad, on neposredno potiče. Ali u stvarnosti (tj. u svetu pojava) stvar stoji obrnuto. Višak vrednosti je dat, ali je dat kao suvišak prodajne cene robe preko njene cene koštanja; pri čemu ostaje tajanstveno otkuda taj suvišak potiče, iz eksploatacije rada u procesu proizvodnje, iz varanja kupaca u procesu prometa, ili i iz jednog i iz drugog. Zatim, dat je još i odnos toga suviška prema vrednosti celokupnog kapitala, ili profitna stopa. Izračunavanje ovog suviška prodajne cene preko cene koštanja prema vrednosti celokupnog predujmljenog kapitala vrlo je važno i prirodno, jer se time stvarno iznalazi relativni broj u kome se oplodila vrednost celokupnog kapitala, tj. stepen oplođenja njegove vrednosti. Zato, ako se pode od ove profitne stope, ne može se nikako zaključiti da postoji neki specifičan odnos između suviška i onog dela kapitala koji je izdat na najamninu. U jednoj docnijoj glavi^{1*} videće čitalac kakva smešna vrludanja čini Malthus kad ovim putem hoće da pronikne u tajnu viška vrednosti i njegovog specifičnog odnosa prema promenljivom delu kapitala. Naprotiv, ono što profitna stopa kao takva pokazuje jeste jednak odnošenje suviška prema jednakim velikim delovima kapitala, koji sa ovog stanovišta uopšte ne pokazuju nikakve unutrašnje razlike osim razliku između stalnog i opticajnog kapitala. A i ovu razliku samo zbog toga što se suvišak dvostruko računa. Naime, prvo kao prosta veličina: suvišak preko cene koštanja. U ovom njegovom prvom obliku ulazi u cenu koštanja sav opticajni kapital, dok od stalnog kapitala u nju ide samo rabaćenje. Zatim, drugo: odnos toga suviška vrednosti prema celokupnoj vrednosti predujmljenog kapitala. Tu ulazi u račun vrednost čitavog stalnog kapitala isto onako kao i vrednost opticajnoga. Dakle, opticajni kapital ulazi oba puta na isti način, dok stalni kapital jedanput ulazi drukčije, a drugi put na isti način kao opticajni kapital: Tako se ovde razlika između stalnog i opticajnog kapitala nameće kao jedina.

Prema tome, kada se, da rečemo hegelovski, suvišak samom sebi odražava iz profitne stope ili, drukčije rečeno, kad je suvišak bliže karakterisan profitnom stopom, on se ispoljava kao suvišak koji kapital proizvodi preko svoje sopstvene vrednosti za godinu dana ili u određenom prometnom periodu.

Stoga je, mada se profitna stopa kao broj razlikuje od stope viška vrednosti, dok su u stvari višak vrednosti i profit jedno isto, pa su i kao broj jednaki, profit ipak preobraženi oblik viška vrednosti, oblik u kome su njegovo poreklo i tajna njegova postojanja zamagljeni i izbrisani. U stvari, profit je pojavnji oblik viška vrednosti, koji se iz prvoga tek putem analize mora razotkriti. U višku vrednosti odnos između kapitala i rada je razgolićen; u odnosu između kapitala i profita,

^{1*} Vidi 26. tom ovog izdanja.

tj. između kapitala i viška vrednosti, kakav se ispoljava, s jedne strane kao suvišak preko prodajne cene robe realizovan u prometnom procesu, a s druge kao suvišak koji je izbliže određen svojim odnosom prema celokupnom kapitalu, *kapital* se ispoljava *kao odnos prema samom sebi*, odnos u kome se on kao prvobitna suma vrednosti razlikuje od nove vrednosti koju je sam rodio. Da on tu novu vrednost rađa za vreme svog kretanja kroz proces proizvodnje i proces prometa, to jeste u svesti. Ali kako se to zbiva — sada je mistificirano i čini se da potiče iz skrivenih osobina koje su njemu samom svojstvene.

Što dalje budemo pratili proces oplođavanja vrednosti kapitala, to će se više mistificirati odnos kapitala i to će se manje razotkrivati tajna njegovog unutrašnjeg organizma.

U ovom odeljku profitna stopa se kao broj razlikuje od stope viška vrednosti; ali se, naprotiv, profit i višak vrednosti uzimaju kao ista brojna veličina, samo u različnom obliku. U sledećem odeljku videćemo kako odstupanje ide dalje i kako se profit i kao broj predstavlja kao veličina različna od viška vrednosti.

GLAVA TREĆA

Odnos profitne stope prema stopi
viška vrednosti

Kao što smo na kraju prošle glave istakli, mi pretpostavljamo ovde, kao i uopšte u celom ovom prvom odeljku, da je suma profita koja pada na neki dati kapital jednaka celokupnoj sumi viška vrednosti proizvedenog pomoću tog kapitala u nekom datom prometnom periodu. Mi, dakle, zasad ne uzimamo u obzir to što se, s jedne strane, taj višak vrednosti cepta na različne podoblike: kamatu na kapital, zemljišnu rentu, porez itd. i što se on, s druge strane, u većini slučajeva nikako ne poklapa s profitom kakav se prisvaja na osnovu opšte prosečne profitne stope, o kojoj će biti govora u drugom odeljku.

Ukoliko se profit kvantitativno uzme kao jednak s viškom vrednosti, njegova veličina i veličina profitne stope određena je odnosima prostih brojnih veličina koje su u svakom posebnom slučaju date ili se dadu odrediti. Naše se istraživanje, dakle, kreće isprva na čisto matematičkom tlu.

Zadržaćemo oznake upotrebljene u prvoj i drugoj knjizi. Celokupni kapital K deli se na postojani kapital p i promenljivi kapital pr , a proizvodi višak vrednosti v . Odnos toga viška vrednosti prema predujmljenom promenljivom kapitalu, dakle $\frac{v}{pr}$, nazivamo stopom viška vrednosti i označavamo je sa v' . Dakle je $\frac{v}{pr} = v'$, iz čega izlazi da je i $v = v'pr$. Ako se ovaj višak vrednosti dovede u odnos prema celokupnom kapitalu umesto prema promenljivom kapitalu, onda se zove profit (pf), a odnos viška vrednosti v prema celokupnom kapitalu K , dakле $\frac{v}{K}$, zove se profitna stopa pf' . Prema tome imamo:

$$pf' = \frac{v}{K} = \frac{v}{p+pr},$$

a ako za v stavimo njegovu gore nađenu vrednost $v'pr$, onda imamo:

$$pf' = v' \frac{pr}{K} = v' \frac{pr}{p+pr},$$

koja se jednačina dade izraziti i srazmerom:

$$pf' : v' = pr : K;$$

profitna stopa odnosi se prema stopi viška vrednosti kao promenljivi kapital prema celokupnom kapitalu.

Iz ove srazmere izlazi da je pf' , profitna stopa, uvek manja od v' , stope viška vrednosti, jer je pr , promenljivi kapital, uvek manji od K , sume od $pr+p$, promenljivog i postojanog kapitala; osim jednog jedinog praktično nemogućeg slučaja, gde je $pr=K$, gde, dakle, kapitalista ne bi preduimao nikakav postojani kapital, nikakva sredstva za proizvodnju, već samo najamninu.

Međutim, u našem istraživanju dolazi u obzir i niz drugih činilaca koji imaju odlučujući uticaj na veličine p , pr i v , te ih stoga treba ukratko pomenuti.

Prvo, *vrednost novca*. Nju možemo svugde uzeti kao postojanu.

Drugo, *obrt*. Ovaj ćemo činilac zasad sasvim izostaviti, pošto se njegov uticaj na profitnu stopu posebno ispituje u jednoj docnijoj glavi. {Ovde ćemo anticipirati samo jedan momenat, da je formula $pf' = v' \frac{pr}{K}$ strogo tačna samo za *jedan* obrtni period promenljivog kapitala, a da je činimo tačnom za godišnji obrt time što namesto v' , proste stope viška vrednosti, stavljamo $v'n$, godišnju stopu viška vrednosti, gde n označava broj obrta promenljivog kapitala u toku jedne godine. (Vidi knj. II, gl. XVI, I). — F. E. }

Treće, u obzir dolazi *proizvodnost rada*, čiji je uticaj na stopu viška vrednosti opširno raspravljen u knj. I, odeljak IV. Ali ona može da vrši još i neposredan uticaj na profitnu stopu, bar pojedinačnog kapitala, ako ovaj pojedinačni kapital, kao što je izloženo u I knjizi, gl. X, str. 323/314^{1*} radi s proizvodnošću većom od prosečne društvene proizvodnosti, ako svoje proizvode izrađuje po nižoj vrednosti no što je prosečna društvena vrednost iste robe, i tako ostvaruje ekstraprofit. No mi se ovde još nećemo obazirati na ovaj slučaj, jer i u ovom odeljku još polazimo od pretpostavke da se robe proizvode pod društveno normalnim uslovima i da se prodaju po njihovim vrednostima. Mi, dakle, polazimo u svakom pojedinom slučaju od pretpostavke da proizvodnost rada ostaje postojana. U stvari, sastav vrednosti kapitala uloženog u neku industrijsku granu, dakle određen odnos promenljivog kapitala prema postojanome, izražava svaki put neki određeni stepen proizvodnosti rada. Čim, dakle, ovaj odnos pretrpi izmenu nekim drugim putem osim prostom promenom vrednosti materijalnih sastavnih delova postojanog kapitala ili promenom najamnine, morala je i proizvodnost rada pretrpeti promenu; stoga ćemo dosta često i naći da promene koje se zbivaju s činiocima p , pr i v uključuju i promene u proizvodnosti rada.

Ovo isto važi i za druga tri činioca: *dužinu radnog dana*, *intenzivnost rada* i *najamninu*. Njihov uticaj na masu i stopu viška vred-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 284/285.

nosti opširno je raspravljen u prvoj knjizi^{1*}. Pojmljivo je, dakle, iako radi uprošćenja stalno polazimo od pretpostavke da ova tri činioca ostaju postojana, da promene koje se zbivaju sa pr i v mogu u sebi uključivati ipak i promene u veličini ovih momenata koji njih određuju. A ovde treba samo kratko da podsetimo na to da najamnina utiče na veličinu viška vrednosti i visinu stope viška vrednosti u obrnutom smeru od dužine radnog dana i intenzivnosti rada; da dizanje najamnine smanjuje višak vrednosti, dok ga produženje radnog dana i povišenje intenzivnosti rada uvećavaju.

Ako se uzme, npr., da neki kapital od 100 proizvodi sa 20 radnika, pri desetočasovnom radu i ukupnoj nedeljnoj najamnini od 20, višak vrednosti od 20, onda imamo:

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%.$$

Neka se radni dan produži, bez povišenja najamnine, na 15 časova; time se celokupna vrednost koju proizvode tih 20 radnika penje od 40 na 60 ($10 : 15 = 40 : 60$); pošto pr , plaćena najamnina, ostaje ista, diže se višak vrednosti od 20 na 40, i onda imamo:

$$80_p + 20_{pr} + 40_v; v' = 200\%, pf' = 40\%.$$

Kad, s druge strane, pri desetočasovnom radu, najamnina od 20 padne na 12, onda imamo ukupnu proizvedenu vrednost od 40, kao u početku, ali drugčije razdeljenu; pr pada na 12, te ostavlja zbog toga ostatak od 28 za v . Imamo, dakle:

$$80_p + 12_{pr} + 28_v; v' = 233\frac{1}{3}\%, pf' = \frac{28}{92} = 30\frac{10}{23}\%.$$

Vidimo, dakle, da kako produženi radni dan (ili tome ravna pojačana intenzivnost rada) tako i pad najamnine povećavaju masu, a stoga i stopu viška vrednosti; obrnuto, povišena najamnina snizila bi, pri inače jednakim okolnostima, stopu viška vrednosti. Ako, dakle, pr poraste usled povišenja najamnine, onda ono ne izražava uvećanu, već samo skuplje plaćenu količinu rada; v' i pf' ne rastu, već padaju.

Već se ovde pokazuje da promene u radnom danu, intenzivnosti rada i najamnini ne mogu nastupiti bez istovremene promene u pr i v , kao i u njihovom odnosu, dakle i u pf' , u odnosu v prema $p+pr$, celokupnom kapitalu; a isto je tako jasno da i promene odnosa v prema pr takođe uključuju promene bar u jednom od tri pomenuta uslova rada.

U ovome se upravo pokazuje naročiti organski odnos promenljivog kapitala prema kretanju celokupnog kapitala i oplodavanju njegove vrednosti, kao i njegova razlika od postojanog kapitala.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 456 - 465.

Postojani kapital, ukoliko dolazi u obzir obrazovanje vrednosti, važan je jedino zbog vrednosti koju ima; pri tome je za obrazovanje vrednosti sasvim svejedno da li neki postojani kapital od 1500 £ predstavlja 1500 tona gvožđa recimo po 1 £ ili 500 tona gvožđa po 3 £. Količina stvarnih materija koju njegova vrednost predstavlja potpuno je indiferentna za obrazovanje vrednosti i za profitnu stopu, koja varira u obrnutom pravcu od te vrednosti, bez obzira na odnos koji uvećanje ili opadanje vrednosti postojanog kapitala ima prema masi materijalnih upotrebnih vrednosti koje on predstavlja.

Sasvim je drugačija stvar s promenljivim kapitalom. Ovde, pre svega, nije važna vrednost koju on ima, nije važan rad koji je u njemu opredmećen, već sama ta vrednost kao prosti pokazatelj celokupnog rada koji on pokreće, a koji u njemu nije izražen; celokupnog rada, čija je razlika prema onom radu koji je u samom njemu izražen, pa dakle i plaćen, odnosno čiji je deo koji sačinjava višak vrednosti upravo utoliko veći ukoliko je manji rad sadržan u samom promenljivom kapitalu. Neka je jedan radni dan od 10 časova jednak 10 šilinga = 10 maraka. Ako je potrebni rad koji naknaduje najamninu, dakle promenljivi kapital = 5 časova = 5 šilinga, onda je višak rada = 5 časova, a višak vrednosti = 5 šilinga, a ako je on = 4 časa = 4 šilinga, onda je višak rada = 6 časova, a višak vrednosti = 6 šilinga.

Čim, dakle, veličina vrednosti promenljivog kapitala prestane biti pokazatelj mase rada koju on pokreće, pa se štaviše izmeni mera samog tog pokazatelja, menja se i stopa viška vrednosti u suprotnom pravcu i u obrnutoj srazmeri.

Sad prelazimo na to da gornju jednačinu profitne stope $pf' = v' \frac{pr}{K}$ primenimo na različite moguće slučajeve. Pustićemo da se najmanje menjaju vrednosti pojedinih činilaca od $v' \frac{pr}{K}$ i utvrdićemo uticaj tih promena na profitnu stopu. Tako dobijamo razne nizove slučajeva koje možemo smatrati bilo kao uzastopne izmenjene okolnosti u kojima dejstvuje jedan isti kapital, bilo kao različite kapitale koji istovremeno postoje jedan pored drugog, recimo u različnim industrijskim granama ili različnim zemljama, a koje smo uzeli radi upoređenja. Stoga, ako shvatanje ponekog našeg primera kao vremenski uzastopnih stanja jednog istog kapitala bude izgledalo usiljeno ili praktično nemoguće, otpašće taj prigovor čim se shvati kao upoređenje nezavisnih kapitala.

Mi, dakle, rastavljamo proizvod $v' \frac{pr}{K}$ na njegova dva činitelja v' i $\frac{pr}{K}$; tretiramo najpre v' kao postojano i ispitujemo dejstvo mogućih varijacija od $\frac{pr}{K}$; zatim uzimamo razlomak $\frac{pr}{K}$ kao postojan i ostavljamo da v' prođe kroz moguće varijacije; naposletku uzimamo sve činioce kao promenljive i time iscrpljujemo sve slučajeve iz kojih se mogu izvesti zakoni o profitnoj stopi.

I. v' postojano, $\frac{pr}{K}$ promenljivo

Za ovaj slučaj, koji obuhvata više podvrsta, moguće je postaviti jednu opštu formulu. Imamo li dva kapitala K i K_1 , sa odgovarajućim promenljivim sastavnim delovima pr i pr_1 , sa zajedničkom stopom viška vrednosti v' i profitnim stopama pf' i pf'_1 — onda je:

$$pf' = v' \frac{pr}{K}; \quad pf'_1 = v' \frac{pr_1}{K_1}.$$

Stavimo li sad K i K_1 , kao i pr i pr_1 u uzajamni odnos, uzmememo li, npr., da je vrednost razlomka $\frac{K_1}{K} = E$, a razlomka $\frac{pr_1}{pr} = e$, onda je $K_1 = EK$, a $pr_1 = epr$. Ako sad u gornjoj jednačini stavimo za pf'_1 , za K_1 i za pr_1 vrednosti koje smo ovako dobili, imaćemo:

$$pf'_1 = v' \frac{epr}{EK}.$$

Ali iz obe gornje jednačine može se izvesti još jedna druga formula kada ih preobrazimo u proporciju:

$$pf : pf'_1 = v' \frac{pr}{K} : v' \frac{pr_1}{K_1} = \frac{pr}{K} : \frac{pr_1}{K_1}.$$

Pošto vrednost razlomka ostaje ista kad se brojitelj i imenitelj pomnože ili podele istim brojem, to možemo $\frac{pr}{K}$ i $\frac{pr_1}{K_1}$ svesti na procentne stavove, tj. možemo staviti da su i K i $K_1 = 100$. Onda^{1*} imamo $\frac{pr}{K} = \frac{pr}{100}$ i $\frac{pr_1}{K_1} = \frac{pr_1}{100}$, pa možemo u gornjoj srazmeri imenitelje izostaviti, te dobijamo:

$$pf : pf'_1 = pr : pr_1; \text{ ili:}$$

kod bilo koja dva kapitala koji funkcionišu s jednakom stopom viška vrednosti, profitne stope odnose se kao promenljivi delovi kapitala, računati procentualno na svoje odgovarajuće celokupne kapitale.

Ove dve formule obuhvataju sve slučajeve variranja $\frac{pr}{K}$.

Još jedna napomena pre no što ove slučajeve pojedinačno ispitamo. Pošto je K zbir od p i pr , postojanog i promenljivog kapitala, i pošto se stopa viška vrednosti kao i profitna stopa obično izražavaju u procentima, to je uopšte zgodno uzeti da je i zbir $p + pr$ takođe jednak 100, tj. izraziti p i pr procentualno. Za određenje,

^{1*} To jest posle prebacivanja celog izraza $p + pr + v$ u procentni oblik. Ali ovo preračunavanje menja veličine pr i pr_1 i u njihovom međusobnom odnosu. Zbog toga sledeća formula važi (kad K nije $= K_1$) samo za kapitale u procentnom obliku. O ovome uporedi Marxovu napomenu koja sledi u tekstu.

istina, ne mase nego stope profita, svejedno je hoćemo li kazati: neki kapital od 15 000, od čega je 12 000 postojan, a 3000 promenljiv kapital, proizvodi višak vrednosti od 3000; ili ćemo taj kapital svesti na procente:

$$15\ 000K = 12\ 000_p + 3000_{pr} (+ 3000_v)$$

$$100K = \quad 80_p + \quad 20_{pr} (+ \quad 20_v),$$

U oba slučaja stopa viška vrednosti v' jeste $= 100\%$, a profitna stopa $= 20\%$.

Isto je tako kad uporedimo dva kapitala, npr. s prethodnim neki drugi kapital:

$$12\ 000K = 10\ 800_p + 1200_{pr} (+ 1200_v)$$

$$100K = \quad 90_p + \quad 10_{pr} (+ \quad 10_v),$$

gde je oba puta $v' = 100\%$, $pf' = 10\%$, i gde je poređenje s prethodnim kapitalom u procentnom obliku daleko preglednije.

Ako se, naprotiv, radi o promenama koje se zbivaju na jednom istom kapitalu, onda je procentni oblik samo retko upotrebljiv, jer gotovo uvek zamagljuje ove promene. Ako neki kapital pređe iz procentnog oblika:

$$80_p + 20_{pr} + 20_v$$

u procentni oblik:

$$90_p + 10_{pr} + 10_v,$$

ne vidi se da li je izmenjeni procentni sastav $90_p + 10_{pr}$ postao apsolutnim smanjivanjem pr ili apsolutnim uvećanjem p , ili i jednim i drugim. Za ovo moramo imati apsolutne brojčane veličine. A za istraživanje sledećih pojedinačnih slučajeva variranja sve se svodi na to kako je do te promene došlo, jesu li $80_p + 20_{pr}$ postali $90_p + 10_{pr}$ time što su se, recimo, $12\ 000_p + 3000_{pr}$ pretvorili u $27\ 000_p + 3000_{pr}$ (procentualno $90_p + 10_{pr}$) uvećanjem postojanog kapitala, dok se promenljivi nije promenio; ili su taj oblik uzeli bez menjanja postojanog kapitala, smanjenjem promenljivoga, dakle prelazom u $12\ 000_p + 1333\frac{1}{3}_{pr}$ (procentualno takođe $90_p + 10_{pr}$); ili napisetku promenom oba sabirka, recimo $13\ 500_p + 1500_{pr}$ (što je procentualno opet $90_p + 10_{pr}$). A upravo ćemo sve te slučajeve jedan za drugim imati da ispitamo, te ćemo se ili morati odreći pogodnosti procentnog oblika ili ćemo ga primenjivati tek u drugom redu.

1. v' i K postojani, pr promenljivo

Kad pr menja svoju veličinu, može K ostati neizmenjeno samo tako ako drugi sastavni deo K , naime postojani kapital p , promeni svoju veličinu za istu sumu kao pr , ali u suprotnom pravcu. Ako je K prvobitno $= 80_p + 20_{pr} = 100$, i smanji li se onda pr na 10, može K ostati $= 100$ samo ako se p poveća na 90; $90_p + 10_{pr} = 100$. Uopšte rečeno: pretvori li se pr u $pr \pm d$, u pr uvećano ili smanjeno za d ,

mora se p pretvoriti u $p \mp d$, mora varirati za istu sumu, ali u obrnutom pravcu, da bi se zadovoljili uslovi datoga slučaja.

Isto tako, kad stopa viška vrednosti v' ostaje jednaka, a menja se promenljivi kapital pr , mora se promeniti masa viška vrednosti v , pošto je $v=v'pr$, a u $v'pr$ jedan činitelj, pr , dobija drugu vrednost.

Pretpostavke našeg slučaja daju za rezultat pored prvobitne jednačine

$$pf' = v' \frac{pr}{K}$$

variranjem činioca pr drugu jednačinu

$$pf'_1 = v' \frac{pr_1}{K},$$

gde je pr prešlo u pr_1 , a ima da se nađe pf'_1 , izmenjena profitna stopa koja otuda proizlazi.

Ona se nalazi pomoću odgovarajuće srazmere:

$$pf': pf'_1 = \frac{pr}{K} : v' \frac{pr_1}{K} = pr : pr_1.$$

Ili: kad se stopa viška vrednosti i celokupni kapital ne menjaju, prvobitna profitna stopa odnosi se prema profitnoj stopi nastaloj usled izmene promenljivog kapitala kao prvobitni promenljivi kapital prema izmenjenome.

Ako je kapital prvobitno bio kao gore:

I. $15\ 000\ K = 12\ 000_p + 3000_{pr} (+3000_v)$; i ako je sad:

II. $15\ 000\ K = 13\ 000_p + 2000_{pr} (+2000_v)$, onda je $K = 15\ 000$, a $v' = 100\%$ u oba slučaja, a profitna stopa od I, 20% , odnosi se prema profitnoj stopi od II, $13\frac{1}{3}\%$, kao promenljivi kapital od I, 3000 , prema onom od II, 2000 , dakle $20\% : 13\frac{1}{3}\% = 3000 : 2000$.

Promenljivi kapital može se ili povišavati ili smanjivati. Uzmimo prvo primer gde se povišava. Neki kapital sastavljen je i funkcioniše prvobitno kao što sledi:

$$\text{I. } 100_p + 20_{pr} + 10_v; K = 120, v' = 50\%, pf' = 8\frac{1}{3}\%.$$

Nek se sad promenljivi kapital povisi na 30; onda se po pretpostavci mora postojani kapital smanjiti od 100 na 90 da bi celokupni kapital ostao nepromenjen = 120. Pri jednakoj stopi viška vrednosti od 50% mora proizvedeni višak vrednosti porasti na 15. Imamo dakle:

$$\text{II. } 90_p + 30_{pr} + 15_v; K = 120, v' = 50\%, pf' = 12\frac{1}{2}\%.$$

Podimo najpre od pretpostavke da je najamnina nepromenjena. Onda su i ostali činioci stope viška vrednosti, radni dan i intenzivnost rada, takođe morali ostati isti. Povišenje pr (od 20 na 30) može, dakle, imati samo taj smisao da se upotrebljava za polovinu radnika više. Onda se i celokupna proizvedena vrednost povećava za polovinu, od 30 na 45, i razdeljuje se, sasvim kao i pre, $\frac{2}{3}$ na najamnini-

nu, a $\frac{1}{3}$ na višak vrednosti. Ali se u isto vreme, pri povećanom broju radnika, postojani kapital, vrednost sredstava za proizvodnju, smanjio od 100 na 90. Imamo, dakle, pred sobom slučaj opadanja proizvodnosti rada, spojenog s jednovremenim opadanjem postojanog kapitala; je li ovaj slučaj ekonomski moguć?

U poljoprivredi i ekstraktivnoj industriji, gde je opadanje proizvodnosti rada a stoga uvećanje broja zaposlenih radnika lako shvatljivo, ovaj je proces — u granicama kapitalističke proizvodnje i na njenoj bazi — spojen ne sa opadanjem već sa uvećanjem postojanog kapitala. Čak i kad bi gornje opadanje postojanog kapitala p bilo prouzrokovano samo padom cena, mogao bi neki pojedinačni kapital samo pod sasvim izuzetnim okolnostima izvršiti prelaz iz I u II. Ali, kod dva nezavisna kapitala, plasirana u raznim zemljama ili u različnim granama poljoprivrede ili ekstraktivne industrije, ne bi bilo ništa upadljivo ako bi se u jednom slučaju upotrebljavalo više radnika (stoga veći promenljivi kapital), a radili bi manje vrednim ili oskudnjim sredstvima za proizvodnju nego u drugom slučaju.

No, ako odbacimo pretpostavku da najamnina ostaje ista i ako povećanje promenljivog kapitala od 20 na 30 objasnimo povišenjem najamnine za polovinu, onda nastupa sasvim drugičiji slučaj. Isti broj radnika — recimo 20 — radi dalje istim ili samo neznatno smanjenim sredstvima za proizvodnju. Ostane li radni dan nepromenjen — na primer 10 časova — onda je i celokupna proizvedena vrednost takođe neizmenjena; ona je i sad kao i pre = 30. Ali svih ovih 30 potrebni su da naknade predujmljeni promenljivi kapital od 30; višak vrednosti bi isčezao. Međutim, bilo je pretpostavljeno da stopa viška vrednosti ostaje postojana, dakle da kao u I ostaje 50%. Ovo je moguće samo ako se radni dan produži za polovinu, ako se popne na 15 časova. Tada bi tih 20 radnika za 15 časova proizveli ukupnu vrednost od 45 i svi bi uslovi bili ispunjeni:

$$\text{II. } 90_p + 30_{pr} + 15_v; K=120, v'=50\%, pf'=12\frac{1}{2}\%.$$

U ovom slučaju dvadesetorici radnika nije potrebno više sredstava za rad, alata, mašina itd. nego u slučaju I; samo bi sirovina ili pomoćnih materija moralo biti za polovinu više. Prema tome, kad bi cena tih materija pala, bio bi prelaz iz I u II pod našim pretpostavkama već i za neki pojedinačni kapital ekonomski daleko dopustljiviji. A za gubitak što bi ga kapitalista eventualno pretrpeo obezvredjenjem njegovog postojanog kapitala, odštetio bi ga, bar u izvesnoj meri, veći profit.

Uzmimo sad da se smanji promenljivi kapital, umesto da se poveća. Onda treba samo da obrnemo naš gornji primer, da II postavimo kao prvobitni kapital i da od II pređemo na I.

$$\text{II. } 90_p + 30_{pr} + 15_v \text{ pretvara se onda u}$$

I. $100_p + 20_{pr} + 10_v$, i očigledno je da se ovim premeštanjem ni najmanje ne menjaju uslovi koji regulišu obe profitne stope i njihov uzajamni odnos.

Ako pr padne od 30 na 20 zato što se upošljava $\frac{1}{3}$ radnika manje, dok se postojani kapital uvećao, onda imamo u tome normalan slučaj moderne industrije: rastuću proizvodnost rada, savlađivanje većih masa sredstava za proizvodnju s manje radnika. Da je ovo kretanje nužno vezano sa istovremenim padom profitne stope, pokazaće se u trećem odeljku ove knjige.

Ali ako se pr snizi od 30 na 20 zato što se upošljava isti broj radnika ali s nižom najamninom, onda bi, pri nepromjenjenom radnom danu, celokupna proizvedena vrednost bila kao i ranije $= 30_{pr} + 15_v = 45$; pošto je pr palo na 20, popeo bi se višak vrednosti na 25, a stopa viška vrednosti od 50% na 125%, što bi protivrečilo pretpostavci. Da bi se ostalo u okviru uslova našeg slučaja, mora višak vrednosti, uz stopu od 50%, naprotiv, pasti na 10, dakle celokupna proizvedena vrednost od 45 na 30, a to je mogućno samo skraćenjem radnog dana za $\frac{1}{3}$. Onda imamo kao gore:

$$100_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 8\frac{1}{3}\%.$$

Doista ne treba ni pominjati da se u praksi ovo skraćivanje radnog vremena uz padanje najamnine ne bi dogodilo. Ali to nije važno. Profitna stopa je funkcija više promenljivih, i ako hoćemo da znamo kako te promenljive deluju na profitnu stopu, moramo redom ispitati pojedinačno dejstvo svake od njih, bez obzira na to da li je ovakvo izolovano dejstvo kod jednog istog kapitala ekonomski dopustivo ili nije.

2. v' postojano, pr promenljivo, K promenjeno promenama pr

Ovaj se slučaj razlikuje od prethodnog samo u stepenu. Umesto da se p smanjuje ili uvećava isto onoliko koliko se pr uvećava ili smanjuje, ostaje p ovde postojano. Ali pod današnjim uslovima krupne industrije i poljoprivrede, promenljivi kapital je samo relativno malen deo celokupnog kapitala, a stoga je i smanjivanje ili uvećavanje ovoga, ukoliko je određeno promenom prvoga, takođe relativno maleno. Podemo li opet od nekog kapitala:

I. $100_p + 20_{pr} + 10_v; K = 120, v' = 50\%, pf' = 8\frac{1}{3}\%$, onda bi se on eventualno izmenio u:

II. $100_p + 30_{pr} + 15_v; K = 130, v' = 50\%, pf' = 11\frac{7}{13}\%$. Suprotan slučaj smanjenja promenljivog kapitala dao bi se opet predstaviti obrnutim prelazom od II ka I.

Ekonomski uslovi bili bi uglavnom isti kao u pređašnjem slučaju, te stoga ne traže ponovno ispitivanje. Prelaz od I ka II uključuje: smanjivanje proizvodnosti rada za polovicu; savlađivanje 100_p iziskuje za polovicu više rada u II nego u I. Ovaj slučaj može da se dogodi u poljoprivredi.⁹

⁹ Ovde стоји у рукопису: »Доцније испитати у каквој је вези овај случај са земљишном рентом.« — F. E.

Ali dok je u prethodnom slučaju celokupni kapital ostao postojan time što je postojani kapital pretvoren u promenljiv ili obrnuto, ovde se kod uvećanja promenljivog dela zbiva vezivanje dodatnog kapitala, a kod njegovog smanjivanja oslobođavanje ranije primenjivanog kapitala.

3. v' i pr postojani, p a stoga i K promenljivi

U ovom slučaju jednačina:

$$pf' = v' \frac{pr}{K} \text{ menja se u: } pf'_1 = v' \frac{pr}{K_1}$$

i dovodi, skraćivanjem činilaca koji se nalaze na obema stranama, do srazmere:

$$pf_1 : pf' = K : K_1;$$

kad je jednaka stopa viška vrednosti i kad su jednaki promenljivi delovi kapitala, odnos profitnih stopa je obrnut srazmeri celokupnih kapitala.

Ako imamo, npr., tri kapitala, ili tri različna stanja istog kapitala:

$$\text{I. } 80_p + 20_{pr} + 20_v; K=100, v'=100\%, pf'=20\%;$$

$$\text{II. } 100_p + 20_{pr} + 20_v; K=120, v'=100\%, pf'=16\frac{2}{3}\%;$$

$$\text{III. } 60_p + 20_{pr} + 20_v; K=80, v'=100\%, pf'=25\%;$$

onda su srazmere:

$$20\% : 16\frac{2}{3}\% = 120 : 100 \text{ i } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

Ranije data opšta formula za varijacije od $\frac{pr}{K}$ pri postojanom v' bila je:

$$pf'_1 = v' \frac{e pr}{EK}; \text{ sad ona postaje } pf'_1 = v' \frac{pr}{EK},$$

pošto se pr ne menja, te činitelj $e = \frac{pr_1}{pr}$ ovde postaje $= 1$.

Pošto je $v'pr=v$, masi viška vrednosti, i pošto i v' i pr ostaju postojani, to ni variranje K ne pogađa v ; masa viška vrednosti ostaje posle promene onakva kakva je bila pre nje.

Ako bi se p spustilo na nulu, onda bi bilo $pf'=v'$, profitna stopa jednaka stopi viška vrednosti.

Promena činioca p može nastupiti ili prosto zbog promene vrednosti materijalnih elemenata postojanog kapitala ili zbog promjenjenog tehničkog sastava celokupnog kapitala, dakle zbog kakve promene u proizvodnosti rada u dotičnoj grani proizvodnje^{1*}. U poslednjem slučaju, uvećanje proizvodnosti društvenoga rada, koje ide naporedo s razvitkom krupne industrije i poljoprivrede, izazvalo bi da (u gornjem primeru) prelaz ide u redosledu od III ka I i od I ka II. Neka količina rada koja se plaća sa 20, a proizvodi vrednost od 40, savladavala bi najpre masu sredstava za rad u vrednosti od 60;

^{1*} U 1. izdanju: Produktivzweig (umesto Produktionszweig)

pri rastućoj proizvodnosti i nepromenjenoj vrednosti, savladana sredstva za rad bi porasla najpre na 80, zatim na 100. Obrnuti redosled zahtevao bi opadanje proizvodnosti; ista količina rada pokrenula bi manje sredstava za proizvodnju; posao bi se ograničio, kao što se to može dogoditi u poljoprivredi, rudnicima itd.

Ušteda u postojanom kapitalu uvećava, s jedne strane, profitnu stopu, a s druge strane, oslobađa kapital, dakle važna je za kapitalistu. Ovu tačku, kao i dejstvo promene cena elemenata postojanog kapitala, naročito sirovina, ispitaćemo docnije^{1*} još podrobnije.

I ovde se opet pokazuje da varijacija postojanog kapitala podjednako deluje na profitnu stopu, svejedno da li je ta varijacija izazvana porastom ili opadanjem materijalnih sastavnih delova p ili prosti promenom njihove vrednosti.

4. v' postojano, pr , p i K promenljivi

U ovom slučaju ostaje za izmenjenu profitnu stopu merodavna gornja opšta formula:

$$pf'_1 = v' \frac{e pr}{EK};$$

iz ovoga izlazi da pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti:

a) profitna stopa pada, ako je E veće od e , tj. ako se postojani kapital tako uveća da celokupni kapital poraste u jačoj meri nego promenljivi kapital. Ako neki kapital od $80_p + 20_{pr} + 20_v$ pređe u sastav $170_p + 30_{pr} + 30_v$, onda v' ostaje = 100%, ali $\frac{pr}{K}$ pada od $\frac{20}{100}$ na $\frac{30}{200}$ uprkos tome što su se uvećali i pr i K , te profitna stopa pada saobrazno tome od 20% na 15%;

b) profitna stopa ostaje neizmenjena samo ako je $e=E$, tj. ako razlomak $\frac{pr}{K}$ pri promeni koja se vidi zadrži istu vrednost, tj. ako se brojilac i imenilac pomnože ili podele istim brojem. $80_p + 20_{pr} + 20_v$ i $160_p + 40_{pr} + 40_v$ očevidno imaju istu profitnu stopu od 20%, jer v' ostaje = 100%, a $\frac{pr}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ predstavlja u oba primera istu vrednost;

c) profitna stopa raste ako je e veće od E , tj. ako promenljivi kapital poraste u jačoj srazmeri nego celokupni kapital. Ako $80_p + 20_{pr} + 20_v$ pređe u $120_p + 40_{pr} + 40_v$, popeće se profitna stopa od 20% na 25% zato što se, pri nepromjenjenom v' , $\frac{pr}{K} = \frac{20}{100}$ popelo na $\frac{160}{40}$, od $1/5$ na $1/4$.

Kad se pr i K menjaju u istom pravcu, možemo tu promenu veličine shvatiti tako da oba do izvesnog stepena variraju u istoj srazmeri, tako da dotle $\frac{pr}{K}$ ostaje nepromenjeno. Preko toga stepena va-

^{1*} Vidi u ovom tomu, Str. 70 - 119.

rirao bi onda samo jedan od oba i time smo ovaj komplikovaniji slučaj sveli na jedan od prethodnih jednostavnijih.

Pređe li npr. $80_p + 20_{pr} + 20_v$ u: $100_p + 30_{pr} + 30_v$, onda pri ovoj varijaciji ostaje odnos pr prema p , pa dakle i prema K nepromenjen do: $100_p + 25_{pr} + 25_v$. Dotle, dakle, i profitna stopa ostaje netaknuta. Sad, dakle, možemo uzeti $100_p + 25_{pr} + 25_v$ za polaznu tačku; naći ćemo da se pr popelo za 5, na 30_{pr} , i da se time K popelo od 125 na 130, a time imamo pred sobom drugi slučaj, slučaj jednostavne varijacije činioca pr i time izazvane varijacije K . Profitna stopa, koja je prvobitno bila 20%, penje se ovim dodatkom od 5 pr pri istoj stopi viška vrednosti na $23\frac{1}{18}\%$.

Isto svodenje na neki jednostavniji slučaj moguće je i kad pr i K menjaju svoje veličine u suprotnom pravcu. Ako npr. opet podemo od $80_p + 20_{pr} + 20_v$, i to pređe u oblik: $110_p + 10_{pr} + 10_v$, onda bi pri promeni na $40_p + 10_{pr} + 10_v$ profitna stopa bila ista kao na početku, naime 20%. Dodavanjem 70_p tom srednjem obliku, ona se spušta na $8\frac{1}{3}\%$. Mi smo, dakle, ovaj slučaj opet sveli na slučaj varijacije jedne jedine promenljive, naime činioca p .

Prema tome, jednovremeno variranje činilaca pr , p i K ne pruža novih stanovišta i u krajnjoj liniji uvek nas vraća na slučaj gde je samo jedan činilac promenljiv.

Čak je i onaj jedini slučaj koji još preostaje stvarno već iscrpen, naime slučaj gde pr i K ostaju brojčano iste veličine, ali njihovi materijalni elementi pretrpe promenu vrednosti, gde, dakle, pr pokazuje promenjenu količinu pokrenutoga rada, a p promenjenu količinu pokrenutih sredstava za proizvodnju.

U $80_p + 20_{pr} + 20_v$ neka 20_{pr} predstavlja isprva najamninu 20 radnika koji rade po 10 časova dnevno. Neka se najamnina svakog od njih popne od 1 na $1\frac{1}{4}$. Onda 20_{pr} plaća samo 16 radnika umesto 20. Ali ako su njih 20 proizvodili za 200 radnih časova vrednost od 40, proizvešće njih 16, za 10 časova dnevno, dakle u svemu 160 radnih časova, samo vrednost od 32. Po odbitku 20_{pr} za najamninu, ostaje onda samo još 12 za višak vrednosti; stopa viška vrednosti pala bi od 100% na 60%. Ali pošto prema pretpostavci stopa viška vrednosti mora ostati postojana, morao bi se radni dan produžiti za $\frac{1}{4}$, od 10 na $12\frac{1}{2}$ časova; ako 20 radnika za 10 časova dnevno = 200 radnih časova proizvode vrednost od 80, onda 16 radnika za $12\frac{1}{2}$ časova dnevno = 200 časova proizvode istu vrednost; kapital od $80_p + 20_{pr}$ proizvodio bi i sad kao ranije višak vrednosti od 20.

Obrnuto: padne li najamnina tako da 20_{pr} isplaćuje najamninu za 30 radnika, onda v' može da ostane postojano samo ako se radni dan smanji od 10 na $6\frac{2}{3}$ časova. $20 \times 10 = 30 \times 6\frac{2}{3} = 200$ radnih časova.

Do koje mere pri ovim suprotnim pretpostavkama može p , po izrazu vrednosti u novcu, ostati nepromenjeno, a ipak predstavljati promenjenu količinu sredstava za proizvodnju koja odgovara pro-

menjenim odnosima, uglavnom je već gore raspravljeno. U svom čistom vidu, ovaj se slučaj može desiti samo vrlo izuzetno.

Što se tiče promene vrednosti elemenata koji sačinjavaju p , promene koja uvećava ili smanjuje njihovu masu, ali ostavlja nepromenjenom sumu vrednosti p , ona ne pogađa ni profitnu stopu ni stopu viška vrednosti dokle god ne povuče za sobom i promenu veličine pr .

Ovim smo iscrpli sve moguće slučajeve varijacije pr , p i K iz naše jednačine. Videli smo da profitna stopa, pri nepromjenjenoj stopi viška vrednosti, može pasti, ostati jednak ili se popeti, pošto je i najmanja promena u odnosu pr prema p , odnosno K , dovoljna da promeni i profitnu stopu.

Dalje se pokazalo da pri variranju činioca pr svugde nastaje izvensna granica gde postojanost činioca v' postaje ekonomski nemoguća. Pa pošto i svako jednostrano variranje činioca p mora doći do granice gde pr više ne može ostati neizmenjeno, to se pokazuje da su za sve moguće varijacije od $\frac{pr}{K}$ postavljene granice, preko kojih i v' mora postati promenljivo. Pri varijacijama činioca v' , na čije ispitivanje sada prelazimo, još će se jasnije ispoljiti ovaj uzajamni uticaj različnih promenljivih naše jednačine.

II. v' promenljivo

Opštu formulu za profitne stope pri različnim stopama viška vrednosti, svejedno da li $\frac{pr}{K}$ ostaje postojano ili i ono varira, dobijamo kad jednačinu:

$$pf' = v' \frac{pr}{K}$$

prevedemo u drugu:

$$pf'_1 = v'_1 \frac{pr_1}{K_1},$$

gde pf'_1 , v'_1 , pr_1 i K_1 znače promenjene vrednosti činilaca pf' , v' , pr i K . Onda imamo:

$$pf' : pf'_1 = v' \frac{pr}{K} : v'_1 \frac{pr_1}{K_1},$$

a iz toga:

$$pf'_1 = \frac{v'_1}{v'} \times \frac{pr_1}{pr} \times \frac{K}{K_1} \times pf'.$$

1. v' promenljivo, $\frac{pr}{K}$ postojano

U ovom slučaju imamo jednačine:

$$pf' = v' \frac{pr}{K}; \quad pf'_1 = v'_1 \frac{pr}{K},$$

sa $\frac{pr}{K}$ jednake vrednosti u obema. Zato je srazmerna:

$$pf' : pf'_1 = v' : v'_1.$$

Profitne stope dvaju kapitala jednakoga sastava odnose se kao obe dotične stope viška vrednosti. Pošto u razlomku $\frac{pr}{K}$ nije u pitanju absolutna veličina pr i K , već samo njihova srazmerna, ovo onda važi za sve kapitale istog sastava, ma kakva im bila absolutna veličina.

$$\begin{aligned} & \cdot 80_p + 20_{pr} + 20_v; K = 100, v' = 100\%, pf' = 20\% \\ & 160_p + 40_{pr} + 20_v; K = 200, v' = 50\%, pf' = 10\% \\ & 100\% : 50\% = 20\% : 10\%. \end{aligned}$$

Ako su absolutne veličine pr i K iste u oba slučaja, odnosiće se osim toga profitne stope još kao mase viška vrednosti:

$$pf' : pf'_1 = v' pr : v_1' pr = v : v_1.$$

Na primer:

$$\begin{aligned} & 80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\% \\ & 80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\% \\ & 20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_v : 10_v. \end{aligned}$$

Jasno je sad da kod kapitala jednakog absolutnog ili procen-tnog sastava može stopa viška vrednosti biti različita samo ako bude različita bilo najamnina, bilo dužina radnog dana bilo intenzivnost rada. U ta tri slučaja:

- I. $80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%,$
- II. $80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%,$
- III. $80_p + 20_{pr} + 40_v; v' = 200\%, pf' = 40\%,$

proizvodi se ukupna vrednost u I od $30 (20_{pr} + 10_v)$, u II od 40, u III od 60. Ovo se može dogoditi na tri načina.

Prvo, kad su najamnine različne, dakle kad 20_{pr} u svakom pojedinačnom slučaju izražava različit broj radnika. Uzmimo da je u I uposleno 15 radnika po 10 časova za najamninu od $1\frac{1}{3}\text{£}$ i da proizvode vrednost od 30£ , od čega 20£ naknaduju najamninu, a 10£ ostaje za višak vrednosti. Ako najamnina padne na 1£ , onda se mogu uposliti 20 radnika po 10 časova, a oni proizvode vrednost od 40£ , od čega 20£ za najamninu, a 20£ viška vrednosti. Bude li najamnina dalje pala na $\frac{2}{3}\text{£}$, biće uposleno 30 radnika po 10 časova, a oni proizvode vrednost od 60£ , od čega po odbitku 20£ za najamninu, ostaje još 40£ za višak vrednosti.

Ovaj slučaj: postojan procentni sastav kapitala, postojan radni dan, postojana intenzivnost rada, promena stope viška vrednosti prouzročena promenom najamnine — jedini je gde se može primeniti Ricardova postavka:

»Profits would be high or low, exactly in proportion as wages would be low or high.«^{1*} (*Principles*, ch. I, sect. III, p. 18, in: »Works of D. Ricardo«, ed. Mac-Culloch, 1852).

^{1*} »Profit će biti visok ili nizak *tačno u srazmeri* s tim koliko najamnine budu niske ili visoke.«

Ili, *drugo*, kad je intenzivnost rada različita. Tada, npr., 20 radnika naprave istim sredstvima za rad u 10 dnevnih radnih časova, u I 30, u II 40, u III 60 komada neke određene robe, od koje svaki komad, pored vrednosti na njih utrošenih sredstava za proizvodnju, predstavlja i novu vrednost od 1£. Pošto uvek 20 komada = 20£ naknadjuju najamninu, ostaje za višak vrednosti u I 10 komada = 10£, u II 20 komada = 20£, u III 40 komada = 40£.

Ili, *treće*: radni dan je različite dužine. Bude li, pri istoj intenzivnosti, 20 radnika radilo u I devet, u II dvanaest, u III osamnaest časova dnevno, odnosiće se njihov celokupni proizvod 30 : 40 : 60 kao 9 : 12 : 18, a pošto je najamnina svaki put = 20, to opet ostaje 10, odnosno 20 i 40 za višak vrednosti.

Dizanje ili spuštanje najamnine deluje, dakle, u obrnutom pravcu, povećanje ili smanjenje intenzivnosti rada i produženje ili skraćenje radnog dana deluju u istom pravcu na visinu stope viška vrednosti, a time, pri postojanom $\frac{pr}{K}$, na profitnu stopu.

2. v' i pr promenljivo, K postojano

U ovom slučaju važi srazmera:

$$pf' : pf'_1 = v \frac{pr}{K} : v'_1 \frac{pr_1}{K} = v' pr : v'_1 pr_1 = v : v_1.$$

Profitne stope odnose se kao odgovarajuće mase viška vrednosti.

Variranje stope viška vrednosti pri neizmenjenom promenljivom kapitalu značilo je promenu u veličini i raspodeli proizvedene vrednosti. Istovremena varijacija pr i v' takođe uključuje uvek drugčiju raspodelu, ali ne uvek i promenu veličine proizvedene vrednosti. Moguća su tri slučaja:

a) Varijacija pr i v' vrši se u suprotnom pravcu, ali za istu veličinu; na primer:

$$\begin{aligned} 80_p + 20_{pr} + 10_v; v' &= 50\%, pf' = 10\% \\ 90_p + 10_{pr} + 20_v; v' &= 200\%, pf' = 20\%. \end{aligned}$$

U oba slučaja proizvedena je vrednost jednaka, pa, dakle i količina izvršenog rada; $20_{pr} + 10_v = 10_{pr} + 20_v = 30$. Razlika je samo u tome što se u prvom slučaju plaća 20 za najamninu, a 10 ostaje za višak vrednosti, dok u drugom slučaju najamnina iznosi samo 10, a višak vrednosti zbog toga 20. Ovo je jedini slučaj gde pri istovremenom variranju pr i v' broj radnika, intenzivnost rada i dužina radnog dana ostaju netaknuti.

b) Variranje činilaca v' i pr vrši se takođe u suprotnom pravcu, ali ne za istu veličinu kod oba. Tada preteže varijacija bilo pr bilo v' .

- I. $80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%$
- II. $72_p + 28_{pr} + 20_v; v' = 71\frac{3}{7}\%, pf' = 20\%$
- III. $84_p + 16_{pr} + 20_v; v' = 125\%, pf' = 20\%$.

U I plaća se proizvedena vrednost od 40 sa 20_{pr} , u II proizvedena vrednost od 48 sa 28_{pr} , u III proizvedena vrednost od 36 sa 16_{pr} . Promenile su se i proizvedena vrednost i najamnina; ali promena proizvedene vrednosti znači promenu izvršene količine rada, dakle ili broja radnika, ili trajanja rada, ili intenzivnosti rada ili više njih od ova tri činioca.

c) Varijacija v' i pr vrši se u istom pravcu; onda jedna pojačava dejstvo druge.

$$90_p + 10_{pr} + 10_v; v' = 100\%, pf' = 10\%$$

$$80_p + 20_{pr} + 30_v; v' = 150\%, pf' = 30\%$$

$$92_p + 8_{pr} + 6_v; v' = 75\%, pr' = 6\%.$$

I ovde su tri proizvedene vrednosti različite, naime 20, 50 i 14; a ova se različnost u veličini količine rada iz svakog slučaja opet svodi na različnost broja radnika, trajanja rada, intenzivnosti rada, ili više odnosno svih tih činilaca.

3. v' i K promenljivi

Ovaj slučaj ne pruža nova gledišta i rešava se opštom formulom datom pod II, v' promenljivo.

Dejstvo promene veličine stope viška vrednosti na profitnu stopu daje, dakle, ove slučajeve:

1) pf uvećava se ili smanjuje u istoj srazmeri kao i v' , kad $\frac{pr}{K}$ ostaje postojano.

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%$$

$$80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%$$

$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2) pf' diže se ili pada u jačoj srazmeri nego v' , kad se $\frac{pr}{K}$ kreće u istom pravcu kao i v' , tj. ako se uvećava ili smanjuje kad se v' uvećava ili smanjuje.

$$80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%$$

$$70_p + 30_{pr} + 20_v; v' = 66\frac{2}{3}\%, pf' = 20\%$$

$$50\% : 66\frac{2}{3}\% < 10\% : 20\%.^{1*}$$

3) pf' diže se ili pada u manjoj srazmeri nego v' , ako se $\frac{pr}{K}$ menja u suprotnom pravcu od v' , ali u manjoj srazmeri.

$$80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%$$

$$90_p + 10_{pr} + 15_v; v' = 150\%, pf' = 15\%$$

$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

^{1*} Znak $<$ znači ovde da je promena od 50 na $66\frac{2}{3}$ srazmerno manja nego promena od 10 na 20. Suprotno značenje ima $>$ u sledećoj formuli.

4) pf' se penje, mada v' pada, ili pada, mada se v' penje, ako se $\frac{pr}{K}$ menja u suprotnom pravcu od v' , i u većoj srazmeri nego ovo.

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%$$

$$90_p + 10_{pr} + 15_v; v' = 150\%, pf' = 15\%$$

v' popelo se od 100% na 150%, pf' palo od 20% na 15%.

5) Naposletku pf' ostaje postojano, mada se v' penje ili pada, ako $\frac{pr}{K}$ menja svoju veličinu u suprotnom pravcu, ali tačno u istoj srazmeri kao v' .

Samo je ovom poslednjem slučaju potrebno još malo objašnjenja. Kao što smo gore kod varijacija činioca $\frac{pr}{K}$ videli da se jedna ista stopa viška vrednosti može izražavati u najrazličnijim profitnim stopama, tako ovde vidimo da se jedna ista profitna stopa može zasnivati na najrazličnijim stopama viška vrednosti. Ali dok je pri postojanom v' bila dovoljna ma koja promena u odnosu pr prema K da bi izazvala različnost profitne stope, mora pri promeni veličine v' nastupiti tačno odgovarajuća, obrnuta promena veličine $\frac{pr}{K}$ da bi profitna stopa ostala ista. Ovo je kod jednog istog kapitala ili kod dva kapitala u jednoj istoj zemlji moguće samo veoma izuzetno. Uzimimo, na primer, kapital

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; K = 100, v' = 100\%, pf' = 20\%$$

i pretpostavimo da najamnina padne tako da se isti broj radnika može sada dobiti za 16_{pr} umesto za 20_{pr} . Onda imamo, pri inače nepromenjenim odnosima, uz oslobođenje 4_{pr} :

$$80_p + 16_{pr} + 24_v; K = 96, v' = 150\%, pf' = 25\%.$$

Da bi sad pf' bilo = 20%, kao ranije, morao bi celokupni kapital porasti na 120, dakle postojani na 104:

$$104_p + 16_{pr} + 24_v; K = 120, v' = 150\%, pf' = 20\%.$$

To bi bilo moguće samo kad bi istovremeno s padanjem najamnine nastupila i promena u proizvodnosti rada koju zahteva ovaj promenjeni sastav kapitala; ili pak kad bi se novčana vrednost postoјanog kapitala popela od 80 na 104; ukratko, u slučajnom sticaju uslova kakav se zbiva samo izuzetno. Doista se promena v' , koja ne zahteva i istovremenu promenu pr , a time i $\frac{pr}{K}$, može zamisliti samo pod svim određenim okolnostima, naime kod takvih industrijskih grana gde se upotrebljavaju samo stalni kapital i rad, a priroda pruža predmet rada.

Ali kad se porede profitne stope dveju zemalja, onda je to drukčije. Ista profitna stopa izražava ovde stvarno većinom različite stope viška vrednosti.

Prema tome, iz svih pet slučajeva izlazi da rastuća profitna stopa može odgovarati padajućoj ili rastućoj stopi viška vrednosti, padajuća profitna stopa rastućoj ili padajućoj stopi viška vrednosti, neizmenjena profitna stopa rastućoj ili padajućoj stopi viška vrednosti. Da rastuća, padajuća ili neizmenjena profitna stopa može odgovarati i neizmenjenoj stopi viška vrednosti, videli smo pod I.

Profitnu stopu određuju, dakle, dva glavna činioca: stopa viška vrednosti i sastav vrednosti kapitala. Dejstva ova činioca dadu se ukratko sažeti kao što sledi, pri čemu sastav možemo izraziti u procentima, pošto je ovde svejedno od kojega od dva dela kapitala promena potiče.

Profitne stope dvaju kapitala ili jednog istog kapitala u dva suksesivna različita stanja

jednake su:

1) kad je jednak procentni sastav kapitala i jednaka stopa viška vrednosti;

2) kad je procentni sastav kapitala nejednak i nejednaka stopa viška vrednosti, ako su proizvodi stopa viška vrednosti procentualno izračunati prema promenljivim delovima kapitala (proizvodi od v' i pr) jednak, tj. ako su *mase* viška vrednosti ($v=v'pr$) sračunate procentualno na celokupni kapital jednake; drugim rečima, ako i jedan i drugi put činioci v' i pr stoje među sobom u obrnutoj сразмери;

nejednake su:

1) kad je procentni sastav jednak, a stope viška vrednosti nejednake, u kome se slučaju one odnose kao stope viška vrednosti;

2) kad je stopa viška vrednosti jednak, a procentni sastav nejednak, u kome se slučaju one odnose kao promenljivi delovi kapitala;

3) kad je stopa viška vrednosti nejednaka, a nejednak je i procentni sastav, u kom se slučaju odnose kao proizvodi $v'pr$, tj. kao mase viška vrednosti računate procentualno prema celokupnom kapitalu.¹⁰

¹⁰ U rukopisu ima još veoma opširnih računa o razlici između stope viška vrednosti i profitne stope ($v'-pf'$), koja ima mnoge interesantne osobine i čije kretanje pokazuje slučajeve gde se obe stope jedna od druge udaljavaju ili se jedna drugoj približuju. Ta se kretanja mogu prikazati i krivuljama. Uzdržavam se od davanja toga materijala pošto je za neposredne svrhe ove knjige manje važan, a ovde je dovoljno da onim čitaocima koji hoće dalje da prate ovu tačku skrenem pažnju na to. — F. E.

GLAVA ĆETVRTA

Dejstvo obrta na profitnu stopu

{Dejstvo obrta na proizvodnju viška vrednosti, pa, dakle, i profita, raspravljeni je u drugoj knjizi. Ono se ukratko dade svesti na to da se, usled trajanja vremena koje je nužno za obrt, ne može ceo kapital u isto vreme upotrebljavati u proizvodnji; dakle da jedan deo kapitala neprekidno leži neiskorišćavan, bilo u obliku novčanog kapitala, rezervnih sirovina, gotovog ali još neprodatog robnog kapitala, ili potraživanja kojima još nije došao rok plaćanja; da se kapital koji deli u aktivnoj proizvodnji, dakle na proizvođenju i prisvajanju viška vrednosti, stalno smanjuje za ovaj deo i da se proizvedeni i prisvojeni višak vrednosti stalno smanjuje u istoj srazmeri. Što je vreme obrta kraće, to manji biva ovaj neiskorišćavani deo kapitala u poređenju sa celinom; to veći biva, dakle, pri inače neizmenjenim okolnostima, i prisvajani višak vrednosti.

Već je u drugoj knjizi^{1*} u pojedinostima izloženo kako skraćenje vremena obrta ili jednog od njegova dva odseka, vremena proizvodnje i vremena prometa, uvećava masu proizvedenog viška vrednosti. Ali pošto profitna stopa izražava samo odnos proizvedene mase viška vrednosti prema celokupnom kapitalu angažovanom u njenoj proizvodnji, očevидно je da svako ovakvo skraćenje podiže profitnu stopu. Ono što je ranije, u drugom odeljku druge knjige, izloženo u odnosu na višak vrednosti, važi isto toliko i za profit i profitnu stopu i nema potrebe to ovde ponavljati. Hoćemo da istaknemo samo nekoliko glavnih momenata.

Glavno sredstvo za skraćivanje vremena proizvodnje jeste uvećavanje proizvodnosti rada, što se obično naziva napretkom industrije. Ako se time u isto vreme ne izazove i znatno uvećanje celokupnog izdatka kapitala postavljanjem skupljih mašina itd., a time i sniženje profitne stope koja se ima računati na celokupni kapital, onda profitna stopa mora rasti. A ovo je nesumnjivo slučaj kod mnogih najnovijih dostignuća metalurgije i hemijske industrije. Novopronađeni postupci pri izradi gvožđa i čelika, Bessemerev, Siemensov, Gilchrist-Tho-

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 246 - 250.

masov i dr., skraćuju, uz relativno male troškove, nekada veoma dugo-trajne procese na jedan minimum. Izrada alizarina ili broćove boje iz ugljenog katrana postiže za malo nedelja, i sa onim istim fabričkim uredajem koji je već dosad u upotrebi za boje od ugljenog katrana, isti rezultat za koji su ranije bile potrebne godine; broću je bila potrebna jedna godina da izraste, a onda je korenje ostavljano još godinama da dozri pre no što je upotrebljavano za pravljenje boje.

Glavno sredstvo za skraćivanje vremena prometa jesu poboljšane komunikacije. A u tome su poslednjih pedeset godina donele revoluciju koja se može uporediti jedino sa industrijskom revolucijom druge polovine prošlog veka. Na kopnu je makadamski drum potisnut u pozadinu železnicom, na moru spora i neredovna jedrilica brzom i redovnom parobrodskom linijom, a celu Zemljinu kuglu obavijaju telegrafske žice. Tek je Suecki kanal stvarno otvorio istočnu Aziju i Australiju parobrodskom saobraćaju. Vreme prometa kakve robne pošiljke za istočnu Aziju, koje je još 1847. iznosilo najmanje dvanaest meseci (v. knj. II, str. 235¹ *), sada se dade svesti na otprilike isto toliko nedelja. Ovim prevratom saobraćajnih sredstava su oba velika ognjišta kriza od 1825 - 1857, Amerika i Indija, prišla za 70 do 90% bliže evropskim industrijskim zemljama i time su izgubila veliki deo svoje eksplozivnosti. U istoj je meri skraćeno vreme obrta celokupne svetske trgovine, a akcionala sposobnost kapitala koji u njoj učestvuje pojačala se više no dvostruko ili trostruko. Po sebi se razume da ovo nije ostalo bez dejstva na profitnu stopu.

Da bismo dejstvo obrta celokupnog kapitala na profitnu stopu prikazali čisto, moramo uzeti da su kod dva kapitala koji se imaju uporediti sve ostale okolnosti jednake. Pored stope viška vrednosti i radnog dana, neka, dakle, bude naročito jednak i procentni sastav. Uzmimo sad kapital A , čiji je sastav $80_p + 20_{pr} = 100 K$, i koji se sa stopom viška vrednosti od 100% obrne dvaput godišnje. Onda je godišnji proizvod:

$160_p + 40_{pr} + 40_v$. Ali, da bismo iznašli profitnu stopu, mi ovih 40_v ne računamo na obrnutu kapital-vrednost od 200, već na pred-ujmljenu od 100, i tako dobijamo $pf' = 40\%$.

Uporedimo sa ovim neki kapital $B = 160_p + 40_{pr} = 200 K$, koji sa istom stopom viška vrednosti od 100% pravi samo jedan obrt godišnje. Onda je godišnji proizvod kao gore:

$160_p + 40_{pr} + 40_v$. Ali, ovaj put mora se 40_v računati prema pred-ujmljenom kapitalu od 200, što za profitnu stopu daje samo 20%, dakle samo polovinu stope za A .

Iz toga, dakle, izlazi: kod kapitala jednakog procentnog sastava, uz jednaku stopu viška vrednosti i jednak radni dan, profitne stope dvaju kapitala odnose se obrnuto njihovim vremenima obrta. Ako

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 214.

sastav, ili stopa viška vrednosti, ili radni dan ili najamnina nisu jednaki u oba upoređena slučaja, doći će na svaki način i do drugih razlika u profitnoj stopi; ali te su razlike nezavisne od obrta i zato nas se ovde ne tiču; one su i inače već raspravljene u glavi III.

Direktno dejstvo skraćenog vremena obrta na proizvodnju viška vrednosti, dakle i profita, sastozi se u uvećanoj delotvornosti koju time stiče promenljivi deo kapitala, o čemu videti knj. II, gl. XVI: »Obrt promenljivog kapitala«. Tamo se pokazalo da neki promenljivi kapital od 500, koji se godišnje obrne deset puta, prisvaja za to vreme isto onoliko viška vrednosti koliko i neki promenljivi kapital od 5000, koji se uz jednaku stopu viška vrednosti i jednaku najamninu obrne samo jedanput u godini.

Uzmimo neki kapital I koji se sastozi iz 10 000 stalnog kapitala, čije godišnje rabaćenje iznosi $10\% = 1000$, iz 500 opticajnog postoja-nog i 500 promenljivog kapitala. Neka se uz stopu viška vrednosti od 100% promenljivi kapital godišnje obrne deset puta. Jednostavnosti radi, uzimaćemo u svim sledećim primerima da se opticajni postojani kapital obrće za isto vreme kao i promenljivi, što će i u praksi većinom biti približno tako. Onda će proizvod takvog obrtnog perioda biti:

$$100_p \text{ (rabaćenje)} + 500_p + 500_{pr} + 500_v = 1600,$$

a celokupni godišnji proizvod od deset takvih obrta:

$$1000_p \text{ (rabaćenje)} + 5000_p + 5000_{pr} + 5000_v = 16000,$$

$$K = 11000, v = 5000, pf' = \frac{5000}{11000} = 45^5/11\%.$$

Uzmimo sad neki kapital II: stalni kapital 9000, godišnje rabaćenje istoga 1000, opticajni postojani kapital 1000, promenljivi 1000, stopa viška vrednosti 100%, broj godišnjih obrta promenljivog kapitala: 5. Proizvod svakog obrtnog perioda promenljivog kapitala biće, dakle:

$$200_p \text{ (rabaćenje)} + 1000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 3200,$$

a celokupni godišnji proizvod pri pet obrta:

$$1000_p \text{ (rabaćenje)} + 5000_p + 5000_{pr} + 5000_v = 16000,$$

$$K = 11000, v = 5000, pf' = \frac{5000}{11000} = 45^5/11\%.$$

Uzmimo zatim neki kapital III, gde nema nikakvog stalnog kapitala, a naprotiv ima 6000 opticajnog postojanog i 5000 promenljivog kapitala. Neka se obrne jedanput godišnje uz stoprocentnu stopu viška vrednosti. Onda je celokupni godišnji proizvod:

$$6000_p + 5000_{pr} + 5000_v = 16000,$$

$$K = 11000, v = 5000, pf' = \frac{5000}{11000} = 45^5/11\%.$$

Imamo, dakle, u sva tri slučaja istu godišnju masu viška vrednosti = 5000, a pošto je celokupni kapital takođe jednak u sva tri slučaja, naime = 11 000, imamo i istu profitnu stopu od $45^5/11\%$.

Ako, naprotiv, imadnemo kod gornjeg kapitala I umesto 10 samo 5 godišnjih obrta promenljivog dela, onda je stvar drukčija. Tada je proizvod jednog obrta:

$$200_p \text{ (rabaćenje)} + 500_p + 500_{pr} + 500_v = 1700.$$

Ili godišnji proizvod:

$$1000_p \text{ (rabaćenje)} + 2500_p + 2500_{pr} + 2500_v = 8500,$$

$$K = 11\ 000, v = 2500, pf' = \frac{2500}{11\ 000} = 22^8/11\%.$$

Profitna stopa snizila se na polovinu jer se vreme obrta udvostručilo.

Masa viška vrednosti koja se prisvaja u toku godine jednaka je, prema tome, masi viška vrednosti prisvojenog u jednom obrtnom periodu *promenljivog* kapitala, pomnoženoj brojem takvih obrta u godini. Ako godišnje prisvajani višak vrednosti ili profit označimo sa V , višak vrednosti prisvojen u jednom obrtnom periodu sa v , broj godišnjih obrta promenljivog kapitala sa n , onda je $V = vn$, a godišnja stopa viška vrednosti $V' = v'n$, kao što je već izloženo u knj. II, gl. XVI, I^{1*}.

Po sebi se razume da je formula profitne stope $pf' = v' \frac{pr}{K} = v' \frac{pr}{p+pr}$ tačna samo ako je brojiteljevo pr isto kao i imeniočevo. U imeniocu je pr celi onaj deo celokupnog kapitala koji je prosečno primenjen kao promenljivi kapital, za najamninu. Pr iz brojitelja u prvi je mah određeno samo time što je proizvelo i prisvojilo izvesnu količinu viška vrednosti = v , čiji je odnos prema njemu $\frac{v}{pr}$ stopa viška vrednosti v' . Jedino se tim putem jednačina $pf' = \frac{v}{p+pr}$ preobrazila u drugu: $pf' = v' \frac{pr}{p+pr}$. Sada se brojiteljevo pr bliže određuje time što mora biti jednakim imeniočevom pr , tj. celokupnom promenljivom delu kapitala K . Drugim rečima, jednačina $pf' = \frac{v}{K}$ može se samo onda bez pogreške preobraziti u drugu $pf' = v' \frac{pr}{p+pr}$ kad v znači višak vrednosti proizveden u *jednom* obrtnom periodu promenljivog kapitala. Ako v obuhvata samo deo toga viška vrednosti, onda je $v = v'pr$ doduše tačno, ali je ovde ovo pr manje nego pr u $K = p + pr$, jer je u najamninu predujmljeno manje od celokupnog promenljivog kapitala. A ako v obuhvata više nego višak vrednosti jednog obrta pr , onda jedan deo toga pr ili i čitavo pr funkcioniše

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 255.

dvaput, prvo u prvom, zatim u drugom, odn. u drugom i daljem obrtu; pr koje proizvodi višak vrednosti i koje je zbir svih plaćenih najamnina veće je, dakle, od pr u $p+pr$, i račun postaje netačan.

Da bi formula za godišnju profitnu stopu postala sasvim tačna, moramo namesto proste stope viška vrednosti staviti godišnju stopu viška vrednosti, dakle namesto v' staviti V' ili $v'n$. Drugim rečima, moramo v' , stopu viška vrednosti ili — što izlazi na isto — promenljivi deo kapitala pr koji se sadrži u K pomnožiti sa n , brojem obrta ovog promenljivog kapitala u godini, i tako dobijamo: $pf' = v'n \frac{pr}{K}$, što je formula za izračunavanje godišnje profitne stope.

Ali koliki je promenljivi kapital u nekom poslu, to u većini slučajeva ne zna ni sam kapitalista. Videli smo u osmoj glavi druge knjige, a videćemo i dalje, da jedina razlika u okviru njegovog kapitala koja se kapitalisti nameće kao bitna jeste razlika između stalnog i opticajnog kapitala. Iz kase u kojoj se u novčanom obliku nalazi onaj deo opticajnog kapitala koji on drži u svojoj ruci, ukoliko ne leži u banci, vadi on novac za najamninu, a iz iste kase vadi i novac za sirovine i pomoćne materije i oba ova izdatka odobrava jednom istom blagajničkom računu. A i kad bi vodio poseban račun o isplaćenim najamninama, taj bi na zaključku godine doduše pokazao sumu koja je za to plaćena, dakle $pr n$, ali ne i sam promenljivi kapital pr . Da bi ga iznašao, morao bi napraviti poseban obračun, za koji ćemo ovde dati jedan primer.

Za ovo uzimamo predionicu pamuka od 10 000 vretena, opisanu u prvoj knjizi, str. 209/201^{1*}, i uz to uzimamo da su podaci dati za jednu nedelju aprila meseca 1871. ostali u važnosti kroz celu godinu. Stalni kapital sadržan u mašineriji iznosio je 10 000£. Opticajni kapital nije bio naveden; uzmimo da je iznosio 2500£, što je prilično visok iznos, ali je opravдан pretpostavkom, koju ovde uvek moramo činiti, da nema kreditnih operacija, dakle da nema ni trajnog ni privremenog korišćenja tuđeg kapitala. Po svojoj vrednosti bio je nedeljni proizvod sastavljen iz 20£ za rabaćenje mašinerije, 358£ opticajnog postojanog predujma kapitala (kirija 6£, pamuk 342£, ugalj, gas, ulje 10£), 52£ promenljivog kapitala predujmljenog u najamninu i 80£ viška vrednosti, dakle:

$$20_p \text{ (rabaćenje)} + 358_p + 52_{pr} + 80_v = 510.$$

Nedeljni predujam u opticajnom kapitalu bio je, dakle, $358_p + 52_{pr} = 410$, a njegov procentni sastav $= 87,3_p + 12,7_{pr}$. Računato prema celokupnom opticajnom kapitalu od 2500£, ovo daje 2182£ postojanog i 318£ promenljivog kapitala. Pošto je celokupni izdatak za najamnine u godini bio 52 puta 52£, dakle 2704£, izlazi da se promenljivi kapital od 318£ obrnuo u godini gotovo tačno $8\frac{1}{2}$ puta.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 197.

Stopa viška vrednosti bila je $80/52 = 153^{11}/13\%$. Iz ovih elemenata izračunaćemo profitnu stopu stavljajući u formulu $pf' = v'n \frac{pr}{K}$ vrednosti: $v' = 153^{11}/13$, $n = 8^{1}/2$, $pr = 318$, $K = 12\ 500$; dakle:

$$pf' = 153^{11}/13 \times 8^{1}/2 \times \frac{318}{12\ 500} = 33,27\%.$$

Ovo ćemo proveriti upotrebom jednostavne formule $pf' = \frac{v}{K}$. Celokupni višak vrednosti ili profit u godini iznosi $80 \times 52\mathcal{L} = 4160\mathcal{L}$, što podeljeno celokupnim kapitalom od $12\ 500\mathcal{L}$ daje skoro kao gore $33,28\%$, abnormalno visoku profitnu stopu, koja se objašnjava samo momentano krajnje povoljnim prilikama (vrlo niske cene pamuka uz veoma visoke cene pređe) i koja u stvarnosti sigurno nije važila kroz celu godinu.

U formuli $pf' = v'n \frac{pr}{K}$ jeste $v'n$, kako je rečeno, ono što je u drugoj knjizi označeno kao godišnja stopa viška vrednosti. U gornjem slučaju ona iznosi $153^{11}/13\% \times 8^{1}/2$, ili tačno računato $1307^{9}/13\%$. Ako se, dakle, neki poštenjaković [Biedermann]^{1*} zbog strahovite godišnje stope viška vrednosti od 1000%, koja je izvedena u jednom primeru u drugoj knjizi, prenerazi, možda će se umiriti ovom činjenicom godišnje stope viška vrednosti od preko 1300%, činjenicom koja je uzeta iz žive prakse u Mančesteru. U vremenima najvećeg prosperiteta, kakvih, kao što se zna, već odavno nemamo, ovakva stopa nikako nije retkost.

Ovo je uzgred i primer stvarnog sastava kapitala u modernoj krupnoj industriji. Celokupni kapital deli se na $12\ 182\mathcal{L}$ postojanog i $318\mathcal{L}$ promenljivog kapitala, ukupno $12\ 500\mathcal{L}$. Ili u procentima: $97^{1}/2p + 2^{1}/2pr = 100\ K$. Samo četrdeseti deo celine, ali vraćajući se više od osam puta na godinu, služi za podmirivanje najamnine.

Pošto svakako samo malom broju kapitalista pada na pamet da prave ovakve račune o svom sopstvenom poslu, to statistika gotovo apsolutno čuti o odnosu postojanog dela celokupnog društvenog kapitala prema promenljivom delu. Samo američki popis daje ono što je pri današnjim odnosima moguće: sumu najamnina plaćenih u svakoj poslovnoj grani i sumu dobijenih profita. Ma kako sumnjivi ti podaci bili, jer se zasnivaju jedino na neproverenim iskazima samih industrijalaca, ipak su vanredno dragoceni i jedino što o tom predmetu imamo. Mi u Evropi smo i odviše nežnih osećanja da bismo od naših veleindustrijalaca mogli tražiti da se na sličan način razotkrivaju.
— F. E. }

^{1*} Aluzija na redaktora lista »Deutsche Allgemeine Zeitung«, koji se zvao Biedermann.

GLAVA PETA

Ekonomija u primeni postojanog kapitala

I. Opšte napomene

Uvećavanje apsolutnog viška vrednosti, ili produžavanje viška rada, a zbog toga i radnog dana, dok promenljivi kapital ostaje neizmenjen, dakle uz primenu istog broja radnika po nominalno istoj najamnini — pri čemu je svejedno da li se prekovremeni rad plaća ili ne plaća — relativno snižava vrednost postojanog kapitala prema celokupnom i prema promenljivom kapitalu, i time podiže profitnu stopu, čak i bez obzira na porast i mase viška vrednosti i možda na rastuću stopu viška vrednosti. Obim stalnog dela postojanog kapitala — fabričke zgrade, mašine itd. — ostaje isti, bilo da se njim radi 16 ili 12 časova. Produžavanje radnog dana ne zahteva neki nov predujam u ovaj najsuklji deo postojanog kapitala. Uz to dolazi i to da se na taj način vrednost stalnog kapitala reprodukuje u kraćem nizu obrtnih perioda, dakle da se skraćuje vreme za koje se on mora predujmiti da bi se postigao određen profit. Stoga produženje radnog dana uvećava profit, čak i kad se prekovremeni rad plaća, a do izvesne granice čak i kad se plaća više no normalni radni časovi. Zbog toga je stalno rastuća nužnost uvećavanja stalnog kapitala u modernom industrijskom sistemu bila glavni agens koji je kapitaliste, pohlepne na profit, podbadao na produžavanje radnog dana.¹¹

Nije isti odnos kod postojanog radnog dana. Ovde je potrebno ili uvećati broj radnika, a sa njima u izvesnom odnosu i masu stalnog kapitala, zgrada, mašina itd., da bi se eksplotisala veća masa rada (jer ovde se izuzimaju zakidanja od najamnine ili obaranje najamnine ispod njene normalne visine). Ili pak, gde treba da se pojača intenzivnost rada, odnosno proizvodna snaga rada, uopšte da se proiz-

¹¹ »Pošto u svima fabrikama veoma visok iznos stalnog kapitala leži u zgradama i mašinama, to će dobit biti utoliko veća što veći bude broj časova za čije se vreme ova mašinerija može držati u radu.« (»Report of Insp. of Fact.«, 31. oktobar 1858, str. 8.)

vede više relativnog viška vrednosti, u industrijskim granama koje upotrebljavaju sirovinu, raste masa optičajnog dela postojanog kapitala, jer se u datom periodu vremena prerađuje više sirovine itd.; a drugo, raste i masa mašina koje pokreće isti broj radnika, dakle i taj deo postojanog kapitala. Porast viška vrednosti praćen je, dakle, porastom postojanog kapitala, porast eksploatacije rada poskupljenjem uslova proizvodnje pomoću kojih se rad eksploatiše, tj. većim predujmom kapitala. Ovim se, dakle, profitna stopa na jednoj strani smanjuje, dok se na drugoj povećava.

Čitav niz tekućih neproizvodnih troškova ostaje gotovo jednak ili i sasvim jednak kod dužeg kao i kod kraćeg radnog dana. Troškovi nadzora manji su za 500 radnika kod 18 časova rada nego za 750 kod 12 časova.

»Pogonski troškovi fabrike gotovo su jednako visoki kad se radi deset časova kao i kad se radi dvanaest časova.« (»Rep. of Insp. of Fact.«, okt. 1848, str. 37.)

Državni i opštinski porezi, osiguranje od požara, najamnina raznih stalnih nameštenika, obezvredenje mašina i razni drugi troškovi fabrike idu bez promene svojim tokom, bilo da je radno vreme duže ili kraće; srazmerno smanjivanju proizvodnje, oni, nasuprot profitu, rastu. (»Report of Insp. of Fact.«, oktobar 1862, str. 19.)

Dužina vremena za koje će se reprodukovati vrednost mašina i drugih sastavnih delova stalnog kapitala u praksi nije određena vremenom samog njihovog trajanja, već ukupnim trajanjem procesa rada u kome oni dejstvuju i troše se. Ako radnici budu morali rintati 18 časova umesto 12, onda to čini tri dana više na nedelju, jedna nedelja pretvara se u nedelju i po, dve godine u tri. Prema tome, ako se prekovremeni rad ne plaća, onda radnici daju, osim normalnog viška radnog vremena, na dve nedelje treću, na dve godine treću besplatno. Tako se reprodukcija vrednosti mašinerije ubrzava za 50% i postiže se za $\frac{2}{3}$ onog vremena koje bi inače bilo potrebno.

Da bismo izbegli izlišne komplikacije, mi u ovom istraživanju, kao i u istraživanju o kolebanjima cena sirovog materijala (u gl. VI), polazimo od pretpostavke da su masa i stopa viška vrednosti date.

Kao što je već istaknuto pri prikazivanju kooperacije, podele rada i mašinskog sistema^{1*}, ekonomija uslova za proizvodnju, koja karakteriše proizvodnju u velikom razmeru, potiče u suštini otud što ti uslovi funkcionišu kao uslovi društvenog, društveno kombinovanog rada, dakle kao društveni uslovi rada. Njih u procesu proizvodnje zajednički troši ukupni radnik, umesto da ih u raskomadanom obliku troši masa nepovezanih radnika ili takvih koji u najboljem slučaju neposredno kooperišu u malom razmeru. U velikoj fabrici s jednim ili dva centralna motora tih motora ne rastu u istoj srazmeri

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 291/292.

kao njihova konjska snaga, pa stoga ni kao moguća oblast njihova dejstva; troškovi prenosne mašinerije ne rastu u istoj srazmeri u kojoj masa mašina radilica na koje ona prenosi kretanje; trup same mašine radilice ne poskupljuje srazmerno uvećanju broja alatki kojima ona radi kao svojim organima itd. Koncentracija sredstava za proizvodnju ušteduje dalje i zgrade svake vrste, ne samo za prave radionice, već i za stovarišta itd. Isto je tako i sa izdacima na loženje, osvetljenje itd. Drugi uslovi proizvodnje ostaju isti bilo da ih iskorišćava mnogo ili malo ljudi.

Ali čitava ova ekonomija koja potiče iz koncentracije sredstava za proizvodnju i njihove masovne primene ima za pretpostavku kao bitan uslov nagomilavanje i zajednički rad radnika, dakle društveno kombinovanje rada. Stoga ona potiče isto toliko iz društvenog karaktera rada koliko višak vrednosti iz viška rada svakog pojedinog radnika posmatranog za sebe. Čak i neprekidna poboljšavanja, koja su ovde moguća i potrebna, potiču isključivo iz društvenih iskustava i zapažanja koja daje i dopušta proizvodnja ukupnog radnika kombinovanog u velikom razmeru.

To isto važi i za drugu veliku granu ekonomije na uslovima proizvodnje. Mislimo na ponovno pretvaranje ekskremenata proizvodnje, njenih takozvanih otpadaka, u nove elemente proizvodnje bilo iste bilo koje druge industrijske grane; na procese pomoću kojih se ti takozvani ekskrementi ponovo ubacuju u kružni tok proizvodnje, pa dakle i potrošnje — proizvodne ili individualne. I ova vrsta ušteda, kojom ćemo se docnije nešto bliže pozabaviti, rezultat je društvenog rada u velikom razmeru. Velika masa tih otpadaka, koja tome razmeru odgovara, jeste ono što ih opet čini predmetima trgovine, a time i novim elementima proizvodnje. Samo kao otpaci zajedničke proizvodnje, a stoga proizvodnje u velikom razmeru, dobijaju oni tu važnost za proces proizvodnje, ostaju nosiocima razmenske vrednosti. Ti otpaci — pored usluge koju čine kao novi elementi proizvodnje — smanjuju, u meri u kojoj se mogu ponovo prodavati, troškove sirovine, u koje se uvek računa njen normalni otpadak, naime ona količina koja prosečno mora propasti pri njenom obradivanju. Smanjivanje troškova ovog dela postojanog kapitala podiže pro tanto^{1*} profitnu stopu pri datoј veličini promenljivog kapitala i datoј stopi viška vrednosti.

Kad je višak vrednosti dat, može se profitna stopa povećati samo smanjenjem vrednosti postojanog kapitala koji je za proizvodnju robe potreban. Ukoliko postojani kapital ulazi u proizvodnju robâ, dolazi u obzir jedino njegova upotrebljiva, a ne njegova razmenska vrednost. Koliko rada može usisati lan u predionici, ne zavisi od njegove vrednosti, već od njegove količine, kad je dat stepen proizvodnosti rada, tj. stupanj tehničkog razvitka. Isto tako i pomoć koju

^{1*} u istoj meri, za toliko

neka mašina pruža recimo trojici radnika, ne zavisi od njene vrednosti, već od njene upotrebne vrednosti kao mašine. Na jednom stupnju tehničkog razvijanja može neka loša mašina biti skupa, a na nekom drugom može dobra mašina biti jevtina.

Uvećani profit, koji neki kapitalista dobija time što su npr. pamuk i predioničke mašine pojevtinili, rezultat je uvećane proizvodnosti rada, doduše ne u predionici, već u gradnji mašina i proizvodnji pamuka. Da bi se opredmetila neka data količina rada, da bi se, dakle, prisvojila neka data količina viška rada, potreban je manji predujam u uslove rada. Smanjuju se troškovi koji su neophodni da bi se prisvojila ta određena količina viška rada.

Već je bilo reči o uštedi koja proizlazi iz zajedničkog korišćenja sredstava za proizvodnju od strane ukupnog radnika — društveno kombinovanog radnika — u procesu proizvodnje. Dalja ušteda izdataka u postojanom kapitalu, koja potiče iz skraćenja prometnog perioda (gde je razvitak saobraćajnih sredstava bitan materijalni momenat), biće niže predmet razmatranja. Ovde, pak, treba da se odmah osvrnemo na ekonomiju koja potiče iz neprekidnog usavršavanja mašina, naime 1) njihovog materijala, npr. gvožđe mesto drveta; 2) iz pojevtinjenja mašina usavršavanjem fabrikacije mašina uopšte; tako da iako s razvitkom rada u velikom razmeru vrednost stalnog dela postojanog kapitala neprestano raste, ona ni izdaleka ne raste u istom stepenu¹²; 3) iz specijalnih poboljšanja koja već postojećim mašinama omogućuju da rade jevtinije i s većim dejstvom, npr. poboljšanja parnih kotlova itd., o čemu ćemo docnije reći još ponešto u pojedinostima; 4) iz smanjivanja otpadaka upotreboom boljih mašina.

Sve ono što smanjuje rabaćenje mašinerije i uopšte stalnog kapitala za dati period proizvodnje ne samo da pojevtinjava pojedinačnu robu, pošto svaka roba u svojoj ceni reprodukuje alikvotni deo rabaćenja koji na nju pada, nego smanjuje i alikvotni izdatak kapitala za ovaj period. Radovi na popravkama i slično, u meri u kojoj postanu nužni, računaju se u originalne troškove mašina. Njihovo smanjivanje usled veće trajnosti mašinerije smanjuje pro tanto njihovu cenu.

Za svaku ekonomiju ove vrste važi opet najvećim delom to da je mogućna samo za kombinovanog radnika i da se često može da ostvari tek kod radova još većeg obima, dakle da zahteva još veće kombinovanje radnika neposredno u procesu proizvodnje.

Ali, s druge strane, razvitak proizvodne snage rada u *jednoj* grani proizvodnje — npr. u proizvodnji železa, uglja, mašina, u građevinarstvu itd., koji sa svoje strane može, opet, biti delimično povezan s uspesima u duhovnoj proizvodnji, osobito u prirodnim naukama i njihovoj primeni — ispoljava se ovde kao uslov za smanjenje vrednosti, a time i troškova, sredstava za proizvodnju u *drugim* industrijskim

¹² Vidi Ure o napretku u gradenju fabrika.^[9a]

granama, npr. tekstilnoj industriji ili zemljoradnji. Ovo se razume samo po sebi, jer roba koja iz jedne industrijske grane izlazi kao proizvod, ulazi opet u drugu kao sredstvo za proizvodnju. Njena veća ili manja jeftinoća zavisi od proizvodnosti rada u onoj grani proizvodnje iz koje izlazi kao proizvod, a istovremeno je uslov ne samo za pojavljanje roba u čiju proizvodnju ulazi kao sredstvo za proizvodnju, nego i za smanjivanje vrednosti postojanog kapitala, čijim elementom ona ovde postaje, a stoga i za povišenje profitne stope.

Za ovu vrstu ekonomije postojanog kapitala koja potiče iz neprestanog razvijanja industrije karakteristično je to da se za dizanje profitne stope u *jednoj* industrijskoj grani duguje razvitku proizvodne snage rada u nekoj *drugoj* grani. Ono što ovde kapitalista koristi opet je dobitak koji je proizvod društvenog rada, mada i nije proizvod radnika koje on sam direktno eksplloatiše. Taj razvitak proizvodne snage uvek se u poslednjoj liniji svodi na društveni karakter rada stavljenog u dejstvo; na podelu rada u okviru društva; na razvitak duhovnog rada, osobito prirodnih nauka. Ono čime se kapitalista ovde koristi jesu prednosti celokupnog sistema društvene podele rada. Ono čime se, u ovom slučaju, relativno snizuje vrednost postojanog kapitala koji kapitalista primenjuje, čime se, dakle, povisuje profitna stopa, jeste razvitak proizvodne snage rada u njenom spoljnjem odeljenju, odeljenju koje joj lifieruje sredstva za proizvodnju.

Drugi jedan način podizanja profitne stope ne potiče iz ekonomije rada kojim se proizvodi postojani kapital, već iz ekonomije u primenjivanju samog postojanog kapitala. Koncentracijom radnika i njihovom kooperacijom u velikom razmeru uštedjuje se, s jedne strane, postojani kapital. Iste zgrade, instalacije za ogrev i osvetljenje itd. staju srazmerno manje pri proizvodnji u velikom nego pri proizvodnji u malom razmeru. Isto važi i za pogonske i radne mašine. Mada njihova vrednost apsolutno raste, ona pada relativno u srazmeri prema rastućem uvećavanju proizvodnje i prema veličini promenljivog kapitala ili masi radne snage koja se stavlja u pokret. Ekonomija koju neki kapital primenjuje u svojoj sopstvenoj grani proizvodnje sastoji se pre svega i direktno u ekonomisanju rada, tj. u smanjivanju plaćenog rada njegovih sopstvenih radnika; napred pomenuta ekonomija sastoji se, naprotiv, u tome da se ovo što je moguće veće prisvajanje tuđeg neplaćenog rada izvede na što je moguće ekonomičniji način, tj. u datom razmeru proizvodnje sa što je moguće manje troškova. Ukoliko ova ekonomija ne počiva na već pomenutom iskorišćavanju proizvodnosti društvenog rada primjenjenog u proizvodnji postojanog kapitala, nego na ekonomiji u primeni samog postojanog kapitala, ona potiče ili direktno iz kooperacije i društvenog oblika rada u okviru same određene grane proizvodnje, ili iz proizvodnje mašina itd. u takvom razmeru u kojem njihova vrednost ne raste u istom stepenu u kom raste njihova upotrebljiva vrednost.

Ovde treba imati u vidu dva momenta: kad bi vrednost od p bila $=0$, onda bi bilo $pf' = v'$, i stopa profita bi stajala na svom maksimumu. A drugo: ono što je važno za neposrednu eksploataciju samog rada nikako nije vrednost primenjenih eksploracionih sredstava, pa bilo stalnog kapitala, bilo sirovina ili pomoćnih materija. Ukoliko ona služe kao usisači rada, kao sredstva u kojima se ili pomoću kojih se opredmećuje rad, a stoga i višak rada, razmenska vrednost mašina, zgrada, sirovina itd. potpuno je indiferentna. Jedino što je važno jeste, s jedne strane, njihova masa koja je tehnički nužna za spoj sa nekom određenom količinom živog rada, a s druge strane, njihova svršishodnost, dakle ne samo dobra mašinerija nego i dobre sirovine i pomoćne materije. Profitna stopa zavisi jednim delom od valjanosti sirovine. Dobar materijal daje manje otpadaka; dakle za usisavanje iste količine rada potrebna je manja masa sirovine. Zatim je manji i otpor na koji nailazi mašina radilica. Ovo delimično utiče čak i na višak vrednosti i njegovu stopu. Kad je sirovina loša, radniku je potrebno više vremena da preradi istu količinu; ako je najamnina ostala neizmenjena, ovo znači odbitak od viška rada. Zatim, to u veoma znatnoj meri utiče na reprodukciju i akumulaciju kapitala, koje, kao što smo izložili u prvoj knjizi, str. 627/619^{1*} i dalje, još više zavise od proizvodnosti nego od mase primenjenoga rada.

Zbog toga je shvatljiv kapitalistov fanatizam u ekonomisanju sredstava za proizvodnju. Da ništa ne propadne ili ne ode u rastur, da se sredstva za proizvodnju utroše samo na način kakav iziskuje sama proizvodnja, zavisi delimično od dresure i obrazovanja radnika, delom od discipline koju kapitalista sprovodi nad kombinovanim radnicima, a koja postaje izlišna u društvenom stanju u kome radnici rade za sopstveni račun, kao što već sad kod najamnine od komada postaje gotovo sasvim izlišna. Ovaj fanatizam dolazi do izražaja i na obrnut način u falsifikovanju elemenata proizvodnje, što je jedno od glavnih sredstava da se snizi vrednost postojanog kapitala u odnosu prema promenljivome, i tako povisi profitna stopa; uz to, kao značajan činilac prevare dolazi i prodaja ovih elemenata proizvodnje iznad njihove vrednosti, ukoliko se ta vrednost nanovo pojavljuje u proizvodu. Ovaj momenat igra odlučujuću ulogu osobito u nemačkoj industriji, čije je načelo: Ijudima može biti samo priyatno ako im prvo pošaljemo dobre mustre, a onda lošu robu. Međutim, nas se te pojave koje spadaju u konkurenčiju ovde ne tiču.

Valja primetiti da je ovo podizanje profitne stope koje se postiže smanjivanjem vrednosti, dakle visoke cene postojanog kapitala, skroz nezavisno od toga da li industrijska grana gde se ono događa proizvodi luksuzne articke, ili životna sredstva koja ulaze u radničku potrošnju ili uopšte sredstva za proizvodnju. Poslednja okolnost bila

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 533.

bi važna samo ukoliko se radi o stopi viška vrednosti, koja bitno zavisi od vrednosti radne snage, tj. od vrednosti tradicionalnih radnikovih životnih sredstava. A ovde je, naprotiv, pretpostavljeno da su višak vrednosti i stopa viška vrednosti dati. Kako će se višak vrednosti odnositi prema celokupnom kapitalu — a to određuje profitnu stopu — zavisi pod ovim okolnostima isključivo od vrednosti postojanog kapitala, a nikako od upotrebne vrednosti elemenata iz kojih se on sastoji.

Relativno pojevtinjavanje sredstava za proizvodnju naravno ne isključuje porast absolutne sume njihove vrednosti; jer se absolutni obim u kome se ona primenjuju vanredno uvećava s razvitkom proizvodne snage rada i uvećanjem razmara proizvodnje koje ga prati. Ma s koje strane posmatrali ekonomiju u primeni postojanog kapitala, ona je rezultat delimice isključivo toga što sredstva za proizvodnju fungiraju i troše se kao zajednička sredstva kombinovanog radnika, tako da se sama ova ekonomija ispoljava kao proizvod društvenog karaktera neposredno proizvodnog rada; a delimice je rezultat razvita proizvodnosti rada u oblastima koje liferuju kapitalu njegova sredstva za proizvodnju; tako da se, kad se ima u vidu celokupni rad prema celokupnom kapitalu, a ne samo radnici koje upotrebljava kapitalista X prema tom kapitalistu X, ova ekonomija opet predstavlja kao proizvod razvita proizvodnih snaga društvenog rada, a razlika je samo u tome što kapitalista X ne izvlači koristi samo iz proizvodnosti rada svoje sopstvene radionice, nego i tuđih radionica. Pa ipak se ekonomisanje postojanog kapitala kapitalisti čini kao uslov koji je radniku potpuno tuđ i koji ga se absolutno ništa ne tiče, s kojim radnik nema nikakva posla; dok kapitalisti uvek ostaje veoma jasno da radnik doista ima nekakva posla s time da li kapitalista za isti novac kupuje više ili manje rada (jer ovako se u njegovoj svesti ispoljava transakcija između kapitaliste i radnika). Ova ekonomija u primeni sredstava za proizvodnju, ovaj metod da se neki određen rezultat postigne s najmanje troškova, ispoljava se, u mnogo većem stepenu nego kod drugih snaga koje su svojstvene radu, kao unutrašnja snaga kapitala i kao metod svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje i karakterističan za njega.

Ovakav način shvatanja utoliko je manje čudan što mu odgovara spoljašnji izgled činjenica i što kapitalski odnos stvarno prikriva unutrašnju povezanost time što radnika stavlja u položaj da bude potpuno ravnodušan, odvojen i tuđ prema uslovima ostvarenja svog sopstvenog rada.

Prvo: sredstva za proizvodnju, iz kojih se sastoje postojani kapital, predstavljaju samo kapitalistov novac (kao što je po Linguet-u^[10] telo rimskog dužnika predstavljalo novac njegovog poverioca) i nalaze se u izvesnom odnosu samo prema njemu, dok se radnik, ukoliko u stvarnom procesu proizvodnje dolazi s njima u dodir, zanima njima samo kao upotrebnim vrednostima proizvodnje,

kao sredstvima i materijalom za rad. Prema tome, opadanje ili porast ove vrednosti jeste nešto što njegov odnos prema kapitalisti dodiruje isto tako malo kao i okolnost da li obrađuje bakar ili železo. Istina je da kapitalista, kako ćemo kasnije pokazati, ovu stvar rado shvata drukčije čim dođe do uvećanja vrednosti sredstava za proizvodnju, a s time do smanjenja profitne stope.

Drugo: ukoliko su ova sredstva za proizvodnju u kapitalističkom procesu proizvodnje ujedno sredstva za eksploataciju rada, radnika nije briga za relativnu jevtinoću ili skupoću tih eksploatacionih sredstava, kao god što ni konj ne mari za to jesu li skupe ili jektine žvale i uzde kojima njime upravljaju.

Naposletku, kao što smo ranije videli^{1*}, radnik se prema društvenom karakteru svoga rada, prema njegovom kombinovanju s radom drugih u neku zajedničku svrhu, stvarno odnosi kao prema sili koja je njemu tuđa; uslovi za ostvarenje ove kombinacije za njega su tuđa svojina, prema čijem rasipanju bi bio potpuno ravnodušan kad ne bi bio prisiljavan da je ekonomiše. Sasvim je drukčije u fabrikama koje pripadaju samim radnicima, npr. u Ročdelu^[11].

Jedva da bi trebalo spomenuti da ukoliko se proizvodnost rada u jednoj grani proizvodnje ispoljava kao pojevtinjenje i poboljšanje sredstava za proizvodnju u nekoj drugoj, i time služi povećanju profitne stope, ova opšta veza društvenog rada istupa kao nešto što je radnicima sasvim tuđe, nešto što se doista tiče jedino kapitaliste, ukoliko on ta sredstva za proizvodnju sam kupuje i prsvaja. To da on proizvod radnika neke tuđe grane proizvodnje kupuje proizvodom radnika svoje grane proizvodnje i, zbog toga, proizvodom tuđih radnika raspolaže samo ukoliko je besplatno prisvojio proizvod svojih sopstvenih radnika, predstavlja vezu koju prometni proces itd. srećno prikriva.

Pored toga, kao god što se krupna proizvodnja razvija prvo u kapitalističkom obliku, tako i pohlepa za profitom, s jedne strane, a konkurenčija koja nagoni na što je moguće jektinije proizvođenje roba, s druge strane, čine da se ova ekonomija u primenjivanju postojjanog kapitala ispoljava kao svojstvena kapitalističkoj proizvodnji, pa zbog toga kao funkcija kapitaliste.

Kao što kapitalistički način proizvodnje na jednoj strani goni na razvitak proizvodnih snaga društvenoga rada, tako na drugoj goni na ekonomiju u primeni postojjanog kapitala.

Međutim, stvar se ne zaustavlja na tome da između radnika, nosioca živog rada, i ekonomičnog, tj. racionalnog i štedljivog primenjivanja njegovih uslova rada, stvari odnos otuđenosti i ravnodušnosti. Saobrazno svojoj prirodi, punoj protivrečnosti i suprotnosti, kapitalistički način proizvodnje ide dalje i računa čak i rasipanje rad-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 292/293.

nikova života i zdravlja, skučavanje uslova njegove egzistencije, u ekonomiju u primeni postojanog kapitala, a s tim i u sredstva za podizanje profitne stope.

Pošto radnik najveći deo svog života provodi u procesu proizvodnje, to su uslovi procesa proizvodnje velikim delom uslovi njegovog aktivnog životnog procesa, njegovi životni uslovi, a štednja na tim životnim uslovima jeste metod za podizanje profitne stope, isto onako kao što smo ranije već videli^{1*} da je preterani rad, pretvaranje radnika u tegleću marvu, metod za ubrzavanje samooplodavanja kapitala, proizvodnje viška vrednosti. Ova ekonomija obuhvata pretpavanje tesnih, nezdravih prostorija radnicima, što se kapitalističkim jezikom zove ušteda na zgradama; zbijanje opasne mašinerije u istim prostorijama i izostavljanje uvođenja sredstava za zaštitu od opasnosti; nepreduzimanje mera predostrožnosti u procesima proizvodnje koji su po svojoj prirodi škodljivi po zdravlje ili su spojeni sa opasnostima, kao u rudnicima itd. A da nikako i ne govorimo o odsustvu ma kakvih uredaja koji bi radniku učinili proces proizvodnje čovečnim, prijatnim ili bar podnošljivim. Sa kapitalističkog stanovišta ovo bi bilo sasvim besciljno i besmisleno rasipanje. Uopšte je kapitalistička proizvodnja, ma koliko bila cicijaška, veliki rasipnik ljudskog materijala, baš kao što je, s druge strane, blagodareći metodu raspodele njenih proizvoda putem trgovine i njenom načinu konkurencije, veliki rasipnik materijalnih sredstava, gubeći na jednoj strani za društvo ono što na drugoj dobija za pojedinačnog kapitalistu.

Kao što kapital ima tendenciju da živi rad u neposrednoj primeni svede na neophodni rad i da eksplorisanjem društvenih proizvodnih snaga rada stalno skraćuje rad potreban za izradu nekog proizvoda, dakle da što je moguće više ekonomiše direktno primenjivanim živim radom, tako ima i tendenciju da ovaj rad, sveden na njegovu nužnu meru, primenjuje pod najekonomičnjim uslovima, tj. da vrednost primenjenog postojanog kapitala svede na njegov što niži mogući minimum. Ako je vrednost roba određena potrebnim radnim vremenom koje se u njima sadrži, a ne radnim vremenom koje se u njima uopšte sadrži, tek kapital ostvaruje to određenje i u isti mah neprekidno skraćuje rad društveno potreban za proizvodnju neke robe. Cena robe svodi se na minimum time što se svaki deo rada zahtevanog za njenu proizvodnju svodi na minimum.

Pri posmatranju ekonomije u primeni postojanog kapitala mora se praviti izvesna razlika. Ako raste masa, a s njom i suma vrednosti primenjenog kapitala, onda je to pre svega samo koncentracija više kapitala u jednoj ruci. Ali upravo ova veća masa koju primenjuje jedna ruka — a toj masi većinom odgovara i apsolutno veća, ali relativno manja količina primenjenog rada — i jeste ono što dopušta

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 207 - 272.

ekonomisanje postojanim kapitalom. Kad se posmatra pojedinačni kapitalista, obim nužnog predujma kapitala, osobito kod stalnog kapitala, uvećava se; ali u odnosu na masu prerađene materije i eksplotisanog rada, njegova se vrednost relativno smanjuje.

Ovo treba samo kratko objasniti s nekoliko ilustracija. Počećemo od kraja, sa ekonomijom u uslovima proizvodnje, ukoliko se ovi u isti mah predstavljaju i kao uslovi života i egzistencije radnika.

II. Ušteda na uslovima rada na račun radnika

Ugljenokopi. Zanemarivanje najnužnijih troškova

»Kod ovakve konkurenциje koja vlada među vlasnicima ugljenokopa... ne pravi se više izdataka no što je nužno da se savladaju najočiglednije fizičke teškoće; a pri konkurenциji među rudarskim radnicima, kojih obično ima u prevelikom broju, ovi se sa zadovoljstvom izlažu znatnim opasnostima i najškodljivijim uticajima za najamninu koja je samo malo viša od najamnine okolnih poljoprivrednih nadničara, pošto rad u rudniku dopušta uz to da i svoju decu s profitom upotrebe. Ova dvostruka konkurenca je sasvim dovoljna... da postigne da se u velikom delu rudnika radi s najnesavršenijim isušivanjem i ventilacijom; često s loše sagrađenim okнима, rđavim pružnicama, nesposobnim mašinistima, s loše postavljenim i loše izgrađenim galerijama i prugama; a to prouzročava takvo razoravanje života, sakaćenje udova i rušenje zdravlja da bi statistika o tome pružila strahovitu sliku.« (»First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.«, 21. april 1829, str. 102.)

Oko 1860. g. ginulo je u engleskim ugljenokopima prosečno 15 ljudi nedeljno. Prema izveštaju o »Coal Mines Accidents«^{1*} (od 6. febr. 1862) poginulo je za 10 godina, od 1852. do 1861, ukupno 8466. Ali, kao što sam izveštaj kaže, ovaj je broj i odviše malen, jer prvih godina, kad su inspektori tek bili postavljeni a njihovi srezovi bili odviše veliki, veliki broj nesrećnih i smrtnih slučajeva nije bio ni prijavljen. Upravo okolnost da je — uprkos tome što su pogibije još uvek vrlo velike, što je broj inspektora nedovoljan, a njihova vlast mala — broj nesrećnih slučajeva veoma opao otkako je ustanovljena inspekcija, pokazuje prirodnu tendenciju kapitalističke eksplotacije. Za ove ljudske žrtve kriv je najvećim delom pogani tvrdičluk vlasnika rudnika, koji su npr. često davali da se iskopa samo jedno okno, tako da ne samo što je nedostajala efikasna ventilacija nego nije bilo ni izlaza ukoliko bi se ovaj jedan zatrpaо.

Kapitalistička proizvodnja, ako je posmatramo u pojedinostima i ako ne uzmemo u obzir prometni proces i ekscese konkurenциje,

^{1*} O nesrećama u rudnicima uglja

postupa do krajnosti štedljivo s radom koji je već ostvaren, opre-mećen u robama. Suprotno tome, ona je, daleko više no ma koji drugi način proizvodnje, rasipnik ljudi, živog rada, rasipnik ne samo mesa i krvi nego i nerava i mozga. U istorijskoj epohi koja neposredno prethodi epohi svesnog preuređenja ljudskog društva, razvitak čove-čanstva uopšte osigurava se i sprovodi doista jedino putem najstraš-nijeg rastočavanja razvita individue. Pošto sve ovo ekonomisanje o kome je ovde reč potiče iz društvenog karaktera rada, to u stvari upravo ovaj neposredno društveni karakter rada izaziva ovo rasipanje života i zdravlja radnika. U ovom je pogledu karakteristično pitanje koje je postavio još fabrički inspektor R. Baker:

»The whole question is one for serious consideration, in what way this sacrifice of infant life occasioned by congregational labour can be best averted?«^{1*} (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 157.)

Fabrike. — Ovamo spada skučavanje svih mera predostrožnosti za bezbednost, udobnost i zdravlje radnika, čak i u pravim fabrikama. Otuda potiče jedan veliki deo izveštaja o žrtvama koji nabraju ranjenike i mrtve iz industrijske armije (vidi godišnje fabričke izveštaje). Isto tako oskudica prostora, vazduha itd.

Još oktobra 1855. žali se Leonard Horner na otpor velikog broja fabrikanata protiv zakonskih propisa o zaštitnim uređajima na hori-zontalnim osovinama, uprkos tome što nesrečni slučajevi, često smrtni, stalno dokazuju postojanje opasnosti, a zaštitni uređaj niti je skup niti ma u čemu ometa rad. (»Rep. Fact., Oct. 1855«, str. 6.) U tak-vom otporu protiv ovih i drugih zakonskih odredaba fabrikante su revnosno pomagali neplaćeni mirovni sudije, koji su o takvim slu-čajevima imali da odlučuju i koji su većinom i sami bili fabrikanti ili njihovi prijatelji. Kakve su bile presude ove gospode vidi se iz reči višeg sudije Campbella povodom jedne takve presude protiv koje je njemu uložena žalba: »Ovo nije tumačenje zakona, već prosto njegovo ukidanje.« (Isto, str. 11.) — U istom izveštaju iznosi Horner da se u mnogim fabrikama mašine puštaju u rad, a da se to radnicima prethodno ne objavljuje. Pa kako i kod mašina koje stoje uvek ima ponešto da se radi, to su ruke i prsti uvek zaposleni oko njih, te se neprekidno dešavaju nesreće samo zbog propuštanja signala. (Isto, str. 44.) U to vreme obrazovali su fabrikanti iz Mančestera svoje udruženje u cilju otpora protiv fabričkog zakonodavstva, tzv. »Natio-nal Association for the Amendment of the Factory Laws«^{2*}, koje je marta 1855. putem doprinosa od 2 šilinga po konjskoj snazi pri-kupilo sumu od preko 50 000£ da bi iz nje podmirivalo parnične

^{1*} »Treba ozbiljno razmotriti celo pitanje: na koji se način najbolje može otkloniti ovo žrtvovanje dečjih života prouzrokovano radom u zbijenoj gomili?«

→ ^{2*} Nacionalno udruženje za poboljšanje fabričkih zakona

troškove protiv tužbi koje su inspektorizirali kod sudova i da bi parnice vodilo samo udruženje. Radilo se o tome da se dokaže da je killing no murder^[12] kad se događa za ljubav profita. Fabrički inspektor za Škotsku ser John Kincaid priča o jednoj firmi iz Glasgowa da je sa starim gvožđem iz svoje fabrike snabdela sve svoje mašine zaštitnim uređajima, što je stajalo 9£ i 1 šiling. Da se pridružila onom udruženju, morala bi za svojih 110 konjskih snaga platiti doprinos od 11£, dakle više no što je stajao čitav zaštitni uređaj. A National Association bila je 1854. osnovana izričito radi toga da se suprotstavi zakonu koji je propisivao ovakav zaštitni uređaj. Za sve vreme od 1844. do 1854. fabrikanti se na taj zakon nisu ni najmanje osvrtali. Prema Palmerstonovom uputstvu, fabrički inspektor su obaveštili fabrikante da više nema šale sa zakonom. Fabrikanti su odmah osnovali udruženje, među čijim su najistaknutijim članovima mnogi i sami bili mirovne sudije i u tom svojstvu imali da primenjuju zakon. Kad je aprila 1855. novi ministar unutrašnjih poslova ser George Grey učinio kompromisni predlog, po kome se vlada htela zadovoljiti gotovo čisto nominalnim zaštitnim uređajima, udruženje je i to odbilo s negodovanjem. Na raznim parnicama spustio se čuveni inženjer William^{1*} Fairbairn dotle da stavi na kocku svoj glas stručnjaka u korist ekonomije i napadnute slobode kapitala. Šefa fabričke inspekcije Leonarda Hornera fabrikanti su progonili i klevetali na sve moguće načine.

Ali fabrikanti nisu mirovali dok nisu izdejstvovali presudu Court of Queen's Bench-a^[13], po čijem tumačenju zakon od 1844. nije propisivao zaštitne mere kod horizontalnih osovina koje su postavljene više od 7 stopa iznad poda, a 1856. uspeli su da najzad pomoću licemera Wilson-Pattena — jednog od onih pobožnih ljudi čija je na javnost iznošena religija uvek spremna da svršava prljave poslove za ljubav vitezova novčane kese — da kroz parlament proguraju zakon kojim su u tim prilikama mogli biti zadovoljni. Taj je zakon u stvari oduzimao radnicima svaku naročitu zaštitu i upućivao ih je za naknadu štete od nesreća izazvanih mašinama na redovne sudove (prava sprdnja kod onolikih sudskih troškova u Engleskoj), dok je s druge strane fino izmudrovanom odredbom o obaveznoj ekspertizi gotovo onemogućio da fabrikanti proces izgube. Posledica toga bilo je brzo umnožavanje nesreća. U polugodu od maja do oktobra 1858. zabeležio je inspektor Baker porast broja nesrećnih slučajeva od 21% samo prema prethodnom polugodu. Po njegovom mišljenju, moglo se izbeći 36,7% svih nesrećnih slučajeva. Istina je da se 1858. i 1859. g. broj nesreća prema 1845. i 1846. znatno smanjio, naime za 29% pri porastu broja radnika za 20% u industrijskim granama na koje se inspekcija prostirala. Ali otkuda je to dolazilo? Ukoliko je ovo sporno

^{1*}* U 1. izdanju: Thomas.

pitanje do sada (1865) rešeno, ono je rešeno poglavito uvodenjem novih mašina koje su već unapred snabdevene zaštitnim uređajima i gde to fabrikant prihvata, jer mu ne izaziva nikakve ekstratroškove. No i nekim je radnicima bilo pošlo za rukom da preko sudova dobiju znatne odštete za svoje izgubljene ruke i da te presude potvrde i na najvišim instancama. (»Rep. Fact., 30 April 1861«, str. 31; isto, april 1862, str. 17.)

Ovoliko o ekonomiji u sredstvima za obezbeđenje života i udova radnika (među kojima i mnogo dece) od opasnosti koje neposredno potiču iz njihovog korišćenja kod mašina.

Rad u zatvorenim prostorijama uopšte. — Poznato je kako ekonomisanje prostora, dakle zgrada, zbija radnike u tesne prostorije. Uz to dolazi i ekonomisanje sredstvima za provetravanje. I jedno i drugo, zajedno s dužim radnim vremenom, umnožava oboljenja organa za disanje, a usled toga povećava i smrtnost. Sledeće ilustracije uzete su iz izveštaja o »Public Health^{1*}, 6th Rep. 1863«; izveštaj je sastavio dr John Simon, dobro poznat iz naše prve knjige.

Kao što je kombinacija radnika i njihova kooperacija ono što omogućava primenu mašina u velikom razmeru, koncentraciju sredstava za proizvodnju i ekonomiju njihove upotrebe, tako je masovni zajednički rad u zatvorenim prostorijama, i to pod uslovima za koje nije odlučujuće zdravlje radnika već olakšana izrada proizvoda — tako je ta masovna koncentracija u istoj radionici, s jedne strane, izvor rastućeg profita za kapitalistu, a s druge strane — ukoliko se ne kompenzira kako skraćenjem radnog vremena tako i naročitim merama predostrožnosti — u isto vreme uzrok rasipanja života i zdravlja radnika.

Dr Simon postavlja sledeće kao pravilo, a dokazuje to masom statističkih podataka:

»U srazmeri u kojoj je stanovništvo nekog kraja upućeno na zajednički rad u zatvorenim prostorijama, u toj istoj srazmeri, pri inače jednakim okolnostima, raste u tom kraju stopa smrtnosti od plućnih bolesti.« (Str. 23.) Uzrok je loša ventilacija. »A verovatno je da u čitavoj Engleskoj nema ni jednog jedinog izuzetka od pravila da je u svakom srežu koji ima znatnu industriju koja radi u zatvorenim prostorijama uvećana smrtnost ovih radnika dovoljna da statistiku smrtnosti čitavog sreza oboji izrazitim viškom plućnih bolesti.« (Str. 23.)

Iz statistike smrtnosti u granama industrije gde se radi u zatvorenim prostorijama, a koje je Uprava za narodno zdravlje pregledala 1860 - 1861, izlazi da na isti broj muškaraca između 15 i 55 godina, na koje u engleskim poljoprivrednim srezovima dolazi 100 smrtnih slučajeva od sušice i drugih plućnih bolesti, dolazi: u Koventriju 163 smrtna slučaja od sušice, u Blekbernu i Skiptonu 167, u Kongltonu i Bredfordu 168, u Lesteru 171, u Liku 182, u Meklsfildu

^{1*} narodnom zdravlju

184, u Boltonu 190, u Notingemu 192, u Ročdelu 193, u Derbyju 198, u Salfordu i Eštonu-ander Lajn 203, u Lidsu 218, u Prestonu 220 i u Mančesteru 263 (str. 24). Sledeća tabela pruža još porazniji primer. Ona daje smrtne slučajeve od plućnih bolesti odvojeno za muškarce i žene od 15 do 25 godina, računajući na 100 000. Izabrani su oni srezovi u kojima su samo žene zaposlene u industriji gde se rad vrši u zatvorenim prostorijama, dok su muškarci zaposleni u svima mogućim granama rada.

U srezovima svilarske industrije, gde je učešće muškaraca u fabričkom radu veće, i njihova je smrtnost znatna. Stopa smrtnosti od sušice itd. kod oba pola otkriva ovde, kako se u izveštaju kaže, »grozne (atrocious) zdravstvene uslove pod kojima se radi u velikom delu naše svilarske industrije«.

A to je ona ista svilarska industrija za koju su fabrikanti, pozivajući se na izuzetno povoljne zdravstvene uslove svoje struke, tražili izuzetno dugo radno vreme za decu ispod 13 godina, što im je delimično bilo i odobreno (knj. I, gl. VIII, 6, str. 296/286).^{1*}

<i>Srez</i>	<i>Glavna industrija</i>	<i>Smrtni slučajevi od plućnih bolesti između 15 i 25 godina na svakih 100 000 muških ženskih</i>
Berkempstid	Pletenje slame, rade žene	219 578
Lejton-Bazard	Pletenje slame, rade žene	309 554
Njuport Pagnel	Izrada čipaka, rade žene	301 617
Touster	Izrada čipaka, rade žene	239 577
Jovil	Izrada rukavica, većinom žene	280 409
Lik	Industrija svile, pretežno žene	437 856
Konglton	Industrija svile, pretežno žene	566 790
Meklsfild	Industrija svile, pretežno žene	593 890
Zdrav zemljoradnički kraj	Zemljoradnja	331 333

»Nijedna od dosad ispitivanih industrija nije pružila goru sliku od one koju dr Smith daje o krojačkoj . . . Radionice su, kaže on, veoma različite u zdravstvenom pogledu; ali su gotovo sve pretrpane, loše se provetrvaju i u velikom su stepenu nepovoljne za zdravlje . . . Takve su sobe ionako neizbežno zagušljive; ali kad se zapali gas, danju za vreme magle a zimi uveče, onda se vrućina penje na 80, a čak i na 90 stepeni« (Farenhajtovih = 27–33°C) »i prouzročava takvo znojenje ljudi i takvo zgušnjavanje pare na prozorskim okнима da voda s njih neprekidno curi ili pak kaplje s prozora koji daju osvetljenje odozgo, te su radnici prinuđeni da nekoliko prozora drže otvorene, mada pri tome neizbežno nazebu. — Stanje u 16 najvažnijih radionica zapadnog Londona on je ovako opisao: Najveća kubatura koja u tim rđavo provetrvanim sobama dolazi na jednog radnika jeste 270 kubnih stopa; najmanja je 105 stopa, a prosečno u svima 156 stopa

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 263/264.

na čoveka. U jednoj radionici koja ima svud unaoko galleriju, a svetlost joj dolazi samo odozgo, radi od 92 do preko 100 ljudi i gori veliki broj gasnih plamenova; nužnici su odmah uz radionicu, a prostora nema više od 150 kubnih stopa po čoveku. U drugoj radionici, koja se može nazvati jedino štenarom, u dvorištu koje svetlost prima odozgo, a koja se može provetrvati samo kroz jedan mali prozor na krovu, radi 5 ili 6 ljudi; na svakog dolazi 112 kubnih stopa prostora. «A» u ovim groznim (atrocious) radionicama, koje dr Smith opisuje, krojači rade obično 12 - 13 časova dnevno, a u izvesna doba rad traje 14 - 16 časova (str. 25, 26, 28).

Broj zaposlenih lica	Industrijske grane i mesto	Stopa smrtnosti na 100 000 u godinama starosti od		
		25 - 35	35 - 45	45 - 55
958 265	Zemljoradnja, Engleska i Vels	743	805	1195
22 301 ljudi i				
12 377 žena	Krojači, London	958	1262	2093
13 803	Slovosлагаči i štamparski mašinisti, London	894	1747	2367

Treba napomenuti, a u stvari je John Simon, šef medicinskog odseka, od kojeg je izveštaj potekao, i napomenuo da je smrtnost za doba života od 25 do 30 godina za krojače i štamparske radnike u Londonu data suviše nisko, jer u obema poslovnim granama londonski poslodavci dobijaju sa sela veliki broj mlađih ljudi (verovatno do 30 godina) kao šegrte i »improvers«^{1*}, tj. onih koji hoće da se dalje usavršavaju. Oni uvećavaju broj zaposlenih na koji se industrijske stope smrtnosti za London moraju izračunavati; ali oni ne doprinose u istoj srazmeri broju londonskih smrtnih slučajeva, jer ostaju u gradu samo privremeno; ako se za to vreme razbole, oni odlaze natrag kući na selo, pa ako umru, njihova se smrt tamo zavodi. Ova okolnost još više pogoda ljudi mlađih godina, te su zbog toga londonske stope smrtnosti za ove kategorije bez ikakve vrednosti za procenu rđavih zdravstvenih prilika u industriji. (Str. 30.)

Kako je s krojačima, približno je tako i sa slovosлагаčima, kod kojih pored nedostatka ventilacije, pored kužnog vazduha itd. dolazi i noćni rad. Njihovo obično radno vreme iznosi 12 do 13 časova, katkad 15 do 16.

»Velika vrućina i zagušljiv vazduh čim se gas upali... Nije redak slučaj da iz donjeg sprata dopiru isparenja kakve livnice, ili smrad mašina ili sливника, te pogoršavaju užasno stanje u gornjim sobama. Zagrejani vazduh donjih prostorija zagreva gornje već samim zagrevanjem poda, a kad su prostorije niske, a gasa se mnogo troši, onda je to veliko zlo. Još gore je tamo gde su u donjoj prostoriji parni kotlovi, koji celu kuću ispunjuju neželjenom vrućinom... Uopšte se može kazati da je provetrvanje skroz oskudno i potpuno nedovoljno da otkloni vrućinu i proiz-

1* »volontere«

vode sagorevanja gasa posle sunčeva zalaska i da je u mnogim radionicama, osobito gde su one ranije bile stambene zgrade, stanje žalosno u najvećoj meri.« »U nekim radionicama, osobito u onim u kojima se štampaju nedeljni listovi, gde se zapošljavaju i dečaci od 12 do 16 godina, radi se za vreme od dva dana i jedne noći gotovo bez prekida; dok u drugim slagačnicama, gde se rade „hitni“ poslovi, radnici nemaju odmora ni u nedelju, tako da rade 7 dana u nedelji umesto 6.« (Str. 26, 28.)

O modiskinjama i krojačicama (milliners and dressmakers) već smo govorili u prvoj knjizi, gl. VIII, 3, str. 249/241^{1*} u pogledu prekomernog rada. U našem izveštaju njihove radionice opisuje dr Ord. Čak i kad su preko dana bolje, one su za vreme kad gori gas pregrejane, smradne (foul) i nezdrave. U 34 bolje radionice našao je dr Ord da je prosečni broj kubnih stopa prostora na jednu radnicu bio:

»U 4 slučaja preko 500; u četiri druga 400 - 500; u 5 [daljih] 300 - 400; u 5 - 250 - 300; u 7 drugih] 200 - 250; u 4 150 - 200; naposletku, u 9 samo 100 - 150. Čak i u najpovoljnijem od ovih slučajeva prostor je jedva dovoljan za duži rad ako se lokal potpuno ne provetri... Čak i kad je provetranje dobro, radionice su prevruće i zagušljive posle sumraka zbog mnogih gasnih plamenova.«

A evo opaske dr Orda o jednoj radionici niže klase, koju je posetio i koja radi za račun jednog posrednika (middleman):

»Soba od 1280 kubnih stopa; prisutno 14 lica; za svako 91,5 kubne stope prostora. Radnice su ovde izgledale iscrpene radom i propale. Rečeno je da nedeljno zarađuju 7 - 15 šilinga, uz to čaj... Radno vreme od 8 do 8. Mala soba gde je bilo zbijeno ovih 14 lica bila je slabo provetrvana. Bila su dva pokretna prozora i jedan kamin, ali je ovaj bio zapušen; nikakvih posebnih uređaja za provetranje nije bilo« (Str. 27.)

U istom izveštaju kaže se i ovo o prekomernom radu modiskinja i krojačica:

»Preterani rad mladog ženskinja u otmenim pomodnim radnjama traje otpriike samo 4 meseca preko godine u onom monstruoznom stepenu koji je u mnogo prilika za trenutak izazivao iznenadenje i negodovanje publike; ali se tih meseci po pravilu radi u radionici punih 14 časova dnevno, a kad se nagomilaju hitne narudžbine, mnogo dana po 17 do 18 časova. U drugim sezonomama radi se u radionicama verovatno 10 do 14 časova; one koje rade kod kuće rade redovno 12 ili 13 časova. U konfekciji ženskih mantila, kragni, košulja itd., računajući i rad na šivaćoj mašini, manji je broj časova koji se provede u zajedničkoj radionici, većinom ne više od 10 do 12; ali, kaže dr Ord, »normalni časovi rada kod nekih se firmi u izvesna vremena znatno produžuju posebno plaćenim prekovremenim časovima, a kod drugih firmi nosi se rad kući da se završi posle redovnog radnog vremena. Možemo dodati da su obe ove vrste prekovremenog rada često prinudne.« (Str. 28.)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 227/228.

U jednoj primedbi na istoj strani John Simon primećuje:

»Gosp. Radcliffe, sekretar Epidemiološkog društva, koji je imao osobito mnogo prilika da ispituje zdravlje modiskinja firmi prvog reda, našao je na svakih 20 devojaka koje su o sebi govorile da su „sasvim dobro“ samo jednu zdravu; ostale su u različitim stepenima pokazivale fizičku slabost, nervnu iscrpenost i mnoge funkcionalne poremećaje koji su iz toga poticali. Kao razloge navodi: u prvom redu dužinu radnih časova, koje ceni minimalno na 12 dnevno, čak i u mrtvoj sezoni; a drugo, pretrpanost i loše provetrvanje radionica, vazduh pokvan gasnim osvetljenjem, nedovoljnu ili rđavu ishranu i zanemarivanje njihove kućne udobnosti.«

Šef engleske uprave za zdravlje dolazi do zaključka da je »za radnike praktično nemoguće da nastoje na onome što je teorijski njihovo osnovno zdravstveno pravo: pravo da njihov zajednički rad, mpa kakav bio rad za koji ih njihov poslodavac sjedinjuje, bude oslobođen svih nepotrebnih a po zdravlje škodljivih okolnosti, ukoliko zavisi od poslodavca i njegovih troškova; i da radnici dok stvarno nisu kadri da sami za sebe izvojuju ovu zdravstvenu pravdu, isto tako malo mogu očekivati, uprkos dobroj nameri zakonodavca, ma kakvu uspešnu potporu od činovnika koji imaju da sprovode Nuisances Removal Acts^{1*} (Str. 29.) — »Nema sumnje da će biti nešto malo tehničkih teškoća da se odredi tačna granica od koje poslodavce treba podvrgnuti intervenciji. Ali... u načelu je zahtev za zaštitom zdravlja univerzalan. U interesu desetina hiljada radnika i radnica, čiji život sada bez potrebe propada i skraćuje se beskrajnim fizičkim patnjama koje im donosi samo njihovo zaposlenje, usuđujem se izraziti nadu da će se zdravstveni uslovi rada isto tako univerzalno staviti pod saobraznu zakonsku zaštitu, bar toliko da se obezbedi valjano provetrvanje svih zatvorenih radnih prostorija i da se u svakoj grani rada koja je po svojoj prirodi nezdrava naročito opasna dejstva ograniče što je više moguće.« (Str. 31.)

III. Ekonomija u proizvodnji i prenošenju pogonske snage; ekonomija u zgradama

U svom izveštaju za oktobar 1852. navodi L. Horner pismo čuvenog inženjera Jamesa Nasmyth-a iz Petrikrofta, pronalazača parnog čekića, gde između ostalog stoji:

»Publika veoma malo zna o ogromnom uvećanju pogonske snage koje je postignuto ovakvim promenama sistema i poboljšanjima« (na parnim mašinama) »o kakvima ja govorim. Mašinska snaga našeg sreza (Lankašir) ležala je skoro 40 godina pod morom skučene tradicije s mnogo predrasuda, ali smo danas srećom

^{1*} Nuisance Removal and Disease Preventing Act je zakon od 1848. i 1855. u kome je jače naglašena dužnost svakog građanina da bdi nad opštim javnim nepriklama, kao nezdravom stanju lokaliteta, i dato ovlašćenje Državnom savetu da u tom pogledu preduzima mere. — *Prev.*

emancipovani. Poslednjih 15 godina, a osobito u toku poslednje četiri godine« (dakle od 1848), »izvršene su vrlo važne promene u iskorišćavanju parnih mašina na kondenzator... Uspeh je bio u tome... što su iste mašine davale mnogo veći prinos rada, i to još uz veoma znatno smanjenje utroška uglja... Mnogo godina otkako je parna snaga uvedena u fabrike ovih srezova bila je brzina, s kojom se smatralo da parne mašine na kondenzator smeju raditi, otprilike 220 stopa klipovog hoda u minutu; tj. mašina s klipovim hodom od 5 stopa bila je već po propisu ograničena na 22 obrta kolenaste osovine. Smatralo se nepodesnim da se mašina brže tera; a pošto je sav mehanizam bio prilagođen ovoj brzini od 220 stopa klipovih kretanja u minutu, to je ova spora i besmisleno ograničena brzina mnogo godina gospodarila preduzećem. Ali naposletku, bilo zbog srećnog nepoznavanja propisa, bilo iz boljih razloga, neki smeli novotar pokuša s većom brzinom; kako je uspeh bio u najvećoj meri povoljan, drugi podoše za njegovim primerom; „pustiše“, kako govorahu, „dizgine mašini“ i promeniše glavne točkove prenosnog mehanizma, tako da je parna mašina mogla praviti 300 stopa i više u minutu, dok je mašinerija držana na svojoj ranijoj brzini... Ovo ubrzanje parne mašine sada je gotovo svugde uvedeno, jer se pokazalo ne samo da se iz iste mašine dobilo više upotrebljive snage, nego i da je kretanje bilo mnogo pravilnije usled većeg zamaha zamajnog točka. S nepromjenjenim pritiskom pare i nepromjenjenim vakuumom u kondenzatoru dobijeno je više snage prostim ubrzanjem kretanja klipa. Ako nam uspe da, npr., neku parnu mašinu, koja sa 200 stopa u minutu daje 40 konjskih snaga, odgovarajućom promenom dovedemo do toga da pri jednakom pritisku pare i vakuumu pravi 400 stopa u minutu, onda ćemo imati tačno dvostruku snagu; a pošto su u oba slučaja pritisak pare i vakuum jednaki, to se naprezanje pojedinih delova mašine, a time i opasnost od nesrećnih slučajeva zbog uvećane brzine, neće bitno uvećati. Sva je razlika u tome što trošimo više pare u сразмери prema ubrzanom kretanju klipa, ili približno; zatim se ležišta i delovi koji se taru nešto brže troše, ali to jedva da vredi pomena... Ali da bi se od iste mašine dobilo više snage ubrzanim kretanjem klipa, mora se izgoreti više uglja pod istim parnim kotlom, ili se mora upotrebiti kotao s većom sposobnošću davanja pare, ukratko — mora se proizvoditi više pare. To je učinjeno, te su starim „ubrzanim“ mašinama stavljeni kotlovi s većom sposobnošću za proizvodnju pare; tako su one u mnogo slučajeva davale 100% više rada. Oko 1842. počelo je vanredno jevtino proizvođenje energije parnih mašina u rudnicima Kornvala izazivati pažnju; konkurencija u proizvodnji pamučnog prediva nagnala je fabrikante da glavni izvor svog profita potraže u „uštedama“; znatna razlika u utrošku uglja po satu i konjskoj snazi što je pokazivalu kornvalske parne mašine, a takođe i vanredni ekonomični rad Woolfovih mašina s dvojnim cilindrom, istakoše i u našem kraju uštedu goriva u prvi red. Kornvalske mašine i mašine s dvojnim cilindrom davahu jednu konjsku snagu na sat na svake $3\frac{1}{2}$ do 4 funte uglja, dok su mašine u pamučnim srezovima svugde trošile 8 do 12 funti uglja po konjskoj snazi i satu. Ovako znatna razlika pobudila je fabrikante i graditelje mašina u našem okrugu da sličnim sredstvima postignu ovako izvanredne ekonomiske rezultate, kakvi su u Kornvalu i Francuskoj već bili obični, jer je tamo visoka cena uglja prisilila fabrikante da što je više moguće ograničiti ovu skupu granu njihovog posla. To je dovelo do veoma važnih rezultata. Prvo:

mnogi kotlovi kojima je polovina spoljašnje površine u staro dobro vreme velikih profita bila izložena hladnom spoljašnjem vazduhu, sada su pokrivani debelim slojevima filca ili ciglama i malterom i drugim sredstvima, čime je sprečeno gubljenje toplote proizvedene uz ovako velike troškove. Na isti način zaštićavane su parne cevi, a i cilindar je obavljan filcom i drvetom. Drugo, došla je primena visokog pritiska. Dosad je klip ventila sigurnosti bio težak samo toliko da se otvara već kod 4, 6 ili 8 funti parnog pritiska na kvadratni col; sad se našlo da se uvećanjem pritiska na 14 ili 20 funti... postiže znatna ušteda uglja; drugim rečima, fabrika je radila sa znatno manjim utroškom uglja... Oni koji su za ovo imali sredstava i smelosti izvedoše sistem uvećanog pritiska i ekspanzije u punom obimu i primeniše svrsishodno sagradene parne kotlove koji su davali paru s pritiskom od 30, 40, 60 i 70 funti na kvadratni col; pritisak pred kojim bi kakav inženjer stare škole pao od užasa. Ali pošto se ekonomski rezultat ovog povišenog parnog pritiska... vrlo brzo pokazao u nesumnjivom obliku funti, šilinga i pensa, uvedoše kod svih mašina na kondenzator kotlove s visokim pritiskom. Oni koji su reformu radikalno sproveli primeniše Woolfove mašine, a to je bio slučaj kod većine nedavno sagrađenih mašina; naime Woolfove mašine sa 2 cilindra, od kojih u jednom para iz kotla dejstvuje razlikom pritiska u odnosu na pritisak atmosfere, posle čega, umesto da kao ranije za svakim udarcem klipa umakne na slobodan vazduh, ulazi u jedan cilindar s niskim pritiskom čija je zapremina otprilike četiri puta veća, a onda se, pošto je i tamo izvršila ekspanziju, odvodi u kondenzator. Ekonomski rezultat koji se dobija kod takvih mašina jeste jedna konjska snaga na sat za svake $3\frac{1}{2}$ do 4 funte uglja; dok je kod mašina starog sistema za to trebalo 12 do 14 funti. Jednom prikladnom napravom omogućeno je da se Woolfov sistem dvostrukog cilindra ili kombinovane mašine visokog i niskog pritiska upotrebi i na već postojećim starim mašinama, te da se tako uveća njihov učinak uz istovremeno smanjenje utroška uglja. Isti je rezultat postignut poslednjih 8 do 10 godina spajanjem mašine s visokim pritiskom sa mašinom na kondenzator, tako da je upotrebljena para prelazila iz prve u drugu i terala ovu. Ovaj je sistem koristan u mnogim slučajevima.«

»Ne bi se lako mogao dobiti tačan pregled povećanog učinka u radu identičnih parnih mašina kod kojih su uvedena neka ili sva ova nova usavršenja. Ali sam siguran da na istu težinu parnih mašina mi sada prosečno dobijamo najmanje 50% više učinka ili rada i da u mnogo slučajeva ista parna mašina, koja je u vreme ograničene brzine od 220 stopa na minutu davala 50 konjskih snaga, sada daje preko 100. Krajnje ekonomični rezultati primene pare visokog pritiska kod mašina s kondenzatorom, kao i daleko veći zahtevi koji su u svrhu uvećanja posla postavljeni starim parnim mašinama, doveli su za poslednje tri godine do uvođenja kotlova na cevi, što je ponovo znatno snizilo troškove proizvođenja pare.« (»Rep. Fact., Oct. 1852«, str. 23 - 27.)

Što važi za mašinu koja proizvodi energiju, važi i za prenosnu i za radnu mašineriju.

»Brzi koraci kojima su se za poslednjih nekoliko godina razvijala usavršavanja mašina osposobili su fabrikante da proizvodnju uvećaju bez dodavanja pogonske snage. Štedljivije upotrebljavanje rada postalo je nužno usled skraćenja radnog

dana, a u većini dobro vođenih fabrika uvek se misli na to kojim se putem proizvodnja može uvećati uz manje izdatke. Imam pred sobom pregled, za koji dugujem ljubaznosti jednog vrlo inteligentnog gospodina iz moga sreza, o broju i godinama starosti radnika zaposlenih u njegovoj fabrici, o primjenjenim mašinama i isplaćenoj najamnini za vreme od 1840. g. do danas. Oktobra 1840. bilo je kod njegove firme zaposleno 600 radnika, od kojih 200 ispod 13 godina. Oktobra 1852. samo 350 radnika, od kojih samo 60 ispod 13 godina. U pogonu je bio skoro sasvim isti broj mašina, a na ime najamnine isplaćena je u obema godinama ista suma.« (Izveštaj Redgrave-a u »Rep. Fact., Oct. 1852«, str. 58 - 59.)

Ova usavršavanja na mašinama pokazuju svoje puno dejstvo tek kad su mašine smeštene u nove svrshishodno uređene fabričke zgrade.

»U pogledu usavršavanja mašina moram primetiti da je pre svega učinjen veliki napredak u građenju fabrika koje su podesne za smeštaj te nove mašinerije ... Sva moja preda ispreda se u konac u prizmlju i samo sam tu smestio 29 000 vretena za dupliranje. Samo u toj sobi i ložionici uštedujem najmanje 10% rada; ne toliko usled usavršenja u samom sistemu duplog predenja, koliko usled koncentracije mašina pod jedno jedino rukovanje; isti broj vretena mogu pokretati jednom jedinom pogonskom osovinom, čime naspram ostalih fabrikanata uštedujem 60 do 80% u instalaciji osovine. Osim toga, to donosi i veliku uštedu na ulju, masti itd ... ukratko, ja sam sa savršenijim uređenjem fabrike i s poboljšanom mašinerijom, najmanje računajući, uštedeo 10% rada, a sem toga, postigao i velike uštede na pogonskoj snazi, uglju, ulju, mazivu, pogonskim osovinama i kaiševima itd.« (Iskaz jednog fabrikanta pamučne prede, »Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 109, 110).

IV. Iskorišćavanje otpadaka proizvodnje

S kapitalističkim načinom proizvodnje širi se iskorišćavanje ekskremenata proizvodnje i potrošnje. Pod prvim razumemo otpatke industrije i poljoprivrede, pod poslednjima delom ekskremente koji potiču iz prirodne čovekove razmene materije, delom oblik u kome upotrebni predmeti preostaju posle njihove upotrebe. Ekskrementi proizvodnje jesu, dakle, u hemijskoj industriji oni sporedni proizvodi koji kod malog razmara proizvodnje propadaju; železne strugotine koje otpadaju pri izradi mašina i koje opet ulaze kao sirovina u proizvodnju železa itd. Ekskrementi potrošnje jesu prirodne materije čovekovih lučenja, ostaci odeće u obliku krpa itd. Ekskrementi potrošnje najvažniji su za poljoprivredu. Što se tiče njihove upotrebe, u kapitalističkoj privredi vlada kolosalno rasipanje; u Londonu, na primer, ona ne zna ništa bolje da uradi s đubretom koje potiče od $4\frac{1}{2}$ miliona ljudi nego da ga uz ogromne troškove upotrebi na zagadivanje Temze.

Podstrek za iskorišćavanje otpadaka dolazi, naravno, od poskupljivanja sirovina.

Uglavnom, uslovi za ovu ponovnu upotrebu jesu: velika masa tih ekskremenata, čega ima samo kod rada u velikom razmeru; usavršavanje mašina pomoću kojih se materijama koje su u svom datom obliku ranije bile neupotrebljive daje oblik pogodan za novu proizvodnju; napredak nauke, specijalno hemije, koja otkriva korisna svojstva takvih otpadaka. Na svaki način, vrši se i u maloj, baštovanski vođenoj poljoprivredi, kao, npr., u Lombardiji, južnoj Kini i Japanu, velika ekonomija ove vrste. Ali se u ovom sistemu proizvodnost poljoprivrede uglavnom otkupljuje velikim rasipanjem ljudske radne snage koja se oduzima od drugih oblasti proizvodnje.

Takozvani otpaci igraju veliku ulogu gotovo u svakoj industriji. Tako se u fabričkom izveštaju za decembar 1863. g. kao jedan od glavnih razloga što zakupci u Engleskoj kao i u mnogim delovima Irske vrlo nerado i retko kultivišu lan, navodi ovo:

»Mnogo otpadaka ... pri grebenanju lana u malim fabrikama za grebenanje (scutch mills) koje se pokreću vodenom snagom ... Kod pamuka ima srazmerno malo otpadaka, ali kod lana vrlo mnogo. Dobar postupak pri močenju i mehaničkom grebenanju može ovu štetu znatno ograničiti ... U Irskoj se lan često grebena na užasan način, tako da propadne 28 do 30%,

a sve bi se to moglo izbeći primenom boljih mašina. Pri tome su kućine otpadale u takvim masama da fabrički inspektor kaže:

»O nekim grebenarama u Irskoj saopšteno mi je da su grebenari često upotrebljavali u svojim ognjištima kao gorivo otpatke iz fabrike, a ti su otpaci ipak dragoceni.« (Isto, str. 140.)

O pamučnim otpacima biće reči malo niže gde govorimo o kolebanjima cena sirovine.

Industrija vune bila je pametnija od industrije lana.

»Ranije se prigovljivanje vunenih otpadaka i vunenih krpa za novo preradijanje obično smatralo za sramotu, ali je ta predrasuda potpuno napuštena u odnosu na shoddy trade (industriju veštačke vune), koja je postala važnom granom jorkširskog vunarskog sreza, a bez sumnje će i trgovina pamučnim otpacima kao poslovna grana koja zadovoljava jednu priznatu potrebu uskoro zauzeti isto mesto. Pre 30 godina vredele su vunene krpe, tj. komadi od čistog vunenog sukna itd., prosečno oko 4 £ i 4 šilinga po toni; za poslednjih nekoliko godina vrednost im je porasla na 44 £ po toni. A tražnja se toliko popela da se upotrebljavaju i mešovite tkanine od vune i pamuka, pošto se pronašlo sredstvo da se pamuk razori, a da se vuni ne naškodi; sada su u fabrikovanju veštačke vune zaposlene hiljade radnika, a potrošač ima od toga velike koristi, jer sad može po veoma umerenoj ceni kupiti sukno dobrog prosečnog kvaliteta.« (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 107.)

Ovako podmlađena veštačka vuna iznosila je već krajem 1862. jednu trećinu vune koju je trošila engleska industrija. (»Rep. Fact., Oct. 1862«, str. 81.) »Velika korist« za »potrošača« sastoji se u tome

što je njegovom vunenom odelu potrebna samo trećina ranijeg vremena da postane iznošeno, a jedna šestina da postane izlizano.

Engleska industrija svile kretala se istom nizbrdicom. Od 1839. do 1862. upotreba prave sirove svile nešto se smanjila, dok se upotreba otpadaka od svile, naprotiv, udvostručila. Sa usavršenim mašinama mogla se od ove inače prilično bezvredne materije napraviti svila upotrebljiva u mnoge svrhe.

Najupadljiviji primer upotrebe otpadaka pruža hemijska industrija. Ona ne upotrebljava samo svoje sopstvene otpatke, nalazeći za njih novu primenu, nego i otpatke najrazličnijih drugih industrija, i pretvara npr. ranije gotovo beskorisni gasni katran u anilinske boje, broćevinu (alizarin), a u poslednje vreme i u lekove.

Od ove ekonomije ekskremenata proizvodnje njihovim ponovnim iskorišćavanjem treba razlikovati ekonomiju pri pravljenju otpadaka, dakle suočenje ekskremenata proizvodnje na najmanju meru, i neposredno maksimalno iskorišćavanje svih sirovina i pomoćnih materija koje ulaze u proizvodnju.

Ušteda otpadaka delimično je uslovljena valjanošću primenjenih mašina. Ulje, sapun itd. štede se srazmerno tačnijoj izradi i boljoj uglačanosti mašinskih delova. Ovo se odnosi na pomoćne materije. Ali jednim delom, a to i jeste najvažnije, od valjanosti primenjenih mašina i alata zavisi da li će se u procesu proizvodnje pretvoriti u otpatke veći ili manji deo sirovine. Naposletku, to zavisi i od valjanosti same sirovine. A ta valjanost je opet uslovljena delimično razvitkom ekstraktivne industrije i poljoprivrede koje je proizvode (napretkom kulture u pravom smislu), a delimično stupnjem razvijenosti procesâ kroz koje sirovinu prolazi pre svog ulaska u manufakturu.

»Parmentier je dokazao da se u Francuskoj otpre ne veoma dugog vremena, npr. od vremena Louis-a XIV, veština mlevenja žita znatno usavršila tako da novi mlinovi mogu u poređenju sa starima dati za polovinu hleba više od iste količine žita. Doista je za godišnju potrošnju jednog pariskog stanovnika ispočetka računato 4 setiera žita^{1*}, onda 3, najzad 2, dok je danas još samo $1\frac{1}{3}$ setiera ili oko 342 funte na glavu... U Peršu, gde sam dugo živeo, nezgrapno izgrađeni mlinovi, koji su imali kamenove od granita i crnog porfira, prepravljeni su prema pravilima mehanike, koja je poslednjih 30 godina mnogo odmakla napred. Snabdeveni su dobrim mlinskim kamenovima iz La Ferte, zrno je mleveno dva puta, mlinskom situ je dato kružno kretanje, te je sad od iste količine žita dobitano za $\frac{1}{6}$ više brašna. Zato ja sebi lako objašnjavam ogromnu nesrazmeru između dnevnog utroška žita kod Rimljana i kod nas; sav je razlog prostо u nesavršenosti načina mlevenja i spravljanju hleba. Ovako moram objasniti i značajnu činjenicu koju navodi Plinije, XVIII, gl. 20, 2... Brašno je u Rimu prodavano, prema kakvoći, po 40, 48 ili 96 asova jedan modijus. Ove cene, tako visoke u

^{1*} 1 setier = 156 litara

srazmeri prema istovremenim cenama žita, objašnjavaju se nesavršenim mlinovima, koji su tada bili tek u svom detinjstvu, i velikim troškovima mlevenja koji su otud poticali.« (Dureau de la Malle, *Économie politique des Romains*, Paris 1840. I, str. 280, 281.)

V. Ekonomija koja se postiže pronalascima

Kao što je rečeno, ove uštede u primeni stalnog kapitala posledica su toga što se uslovi rada primenjuju u velikom razmeru, ukratko što služe kao uslovi neposredno društvenog, udruženog rada ili neposredne kooperacije u procesu proizvodnje. Ovo je jednim delom uslov pod kojim se pronalasci u mehanici i hemiji jedino i mogu primeniti a da robu ne učine skupljom, a ovo je uvek *conditio sine qua non*^{1*}. Drugim delom, tek pri velikom razmeru proizvodnje postaju mogućna ona ekonomisanja koja proističu iz zajedničke proizvodne potrošnje. Naposletku, tek iskustvo kombinovanog radnika otkriva i pokazuje gde i kako treba ekonomisati, kako da se već učinjena otkrića najjednostavnije izvedu, kakve praktične smetnje treba savladati pri ostvarivanju teorije — pri njenoj primeni na proces proizvodnje itd.

Uzgred budi rečeno, valja praviti razliku između opšteg rada i zajedničkog rada. I jedan i drugi imaju svoju ulogu u procesu proizvodnje, oba prelaze jedan u drugi, ali se i razlikuju. Opšti rad jeste svaki naučni rad, svako otkriće, svaki pronalazak. On je uslovljen delom kooperacijom sa živim ljudima, a delom iskorišćavanjem radova prethodnika. Zajednički rad ima za pretpostavku neposrednu kooperaciju individua.

Što je gore rečeno dobija novu potvrdu u onom što je često zapaženo:

1. U velikoj razlici u troškovima kad se neka nova mašina prvi put gradi i kada se reprodukuje; o ovome videti Ure-a i Babbage-a^[14];

2. U mnogo većim troškovima s kojima uopšte radi neko preduzeće koje počiva na novim pronalascima, kad ga uporedimo s docnjim preduzećima koja niču na njegovim ruševinama, *ex suis ossibus*^{2*}. To ide toliko daleko da prvi preuzetnici većinom bankrotiraju, a uspevaju tek pozniji, u čije ruke zgrade, mašine itd. dolaze jevtinije. Stoga većinom baš najništavnija i najmizernija sorta novčarskih kapitalista izvlači najveći profit iz svih novih dostignuća opšteg rada ljudskog duha i njihove društvene primene putem kombinovanog rada.

^{1*} neizostavan uslov — ^{2*} iz njegovih kostiju

GLAVA ŠESTA

Dejstvo promene cena

I. Kolebanja cene sirovine, njihovo neposredno dejstvo na profitnu stopu

Kao i dosad tako i ovde prepostavljamo da stopa viška vrednosti ostaje nepromenjena. Ova je prepostavka potrebna da bi se slučaj ispitao u njegovom čistom vidu. Međutim, moglo bi se desiti da pri nepromjenjenoj stopi viška vrednosti neki kapital uposli uvećan ili smanjen broj radnika zbog njegovog sužavanja ili širenja usled kolebanja cene sirovine koja ćemo ovde ispitivati. U tome bi slučaju masa viška vrednosti mogla da se menja pri postojanoj stopi viška vrednosti. Ali ovde treba i to izostaviti kao slučajnost. Kad usavršavanje mašina i promena cene sirovine dejstvuju jednovremeno, bilo na masu radnika koju neki određeni kapital zapošljava, bilo na visinu najamnine, onda treba samo uporediti: 1) dejstvo koje varijacija u postojanom kapitalu izvršuje na profitnu stopu, 2) dejstvo koje na profitnu stopu izvršuje varijacija u najamnini; zaključak onda dolazi sam od sebe.

Ali se ovde uopšte ima primetiti kao i kod ranijeg slučaja: ako se dogode varijacije, bilo usled ekonomisanja postojanim kapitalom, bilo usled kolebanja cene sirovine, te varijacije uvek pogadaju profitnu stopu, čak i kad najamninu, dakle stopu i masu viška vrednosti, ostavljaju potpuno nedirnute. One menjaju u $v' \frac{pr}{K}$ veličinu K , a time i vrednost čitavog razlomka. Dakle, i ovde je sasvim svejedno – za razliku od onoga što se pokazalo pri razmatranju viška vrednosti – u kojoj se oblasti proizvodnje dešavaju ove varijacije; da li industrijske grane koje su njima pogodene proizvode ili ne proizvode životna sredstva za radnike, odnosno postojani kapital za proizvodnju takvih životnih sredstava. Što je ovde izloženo važi isto tako i za varijacije u proizvodnji luksuznih predmeta, a pod luksuznim proizvodom treba ovde razumeti svaku proizvodnju koja nije potrebna za reprodukciju radne snage.

Pod sirovinom podrazumevamo ovde i pomoćne materije, kao indigo, ugalj, gas itd. Zatim, ukoliko u ovu rubriku dolazi u obzir

mašinerija, njena sopstvena sirovina sastoji se iz železa, drveta, kože itd. Njenu sopstvenu cenu, dakle, pogadaju kolebanja u ceni sirovina koje ulaze u njeni građenje. Ukoliko se njena cena podiže usled kolebanja bilo cena sirovine iz koje se ona sastoji ili cena pomoćnih materija koje se troše pri njenom funkcionisanju, pro tanto pada profitna stopa. U obrnutom slučaju je obrnuto.

U sledećim ispitivanjima ograničićemo se na kolebanja cena sirovine i to ne ukoliko ona ulazi bilo kao sirovina mašinerije koja funkcioniše kao sredstvo za rad, bilo kao pomoćna materija u njenoj primeni, već ukoliko ona kao sirovina ulazi u proces proizvodnje robe. Samo, ovde valja napomenuti sledeće: prirodno bogatstvo u železu, uglju, drvetu itd., koji čine glavne elemente za konstruisanje i primenu mašinerije, ispoljava se ovde kao prirodna plodnost kapitala i predstavlja jedan elemenat određivanja profitne stope nezavisno od toga da li je najamnina visoka ili niska.

Pošto je profitna stopa $\frac{v}{K}$ ili $= \frac{v}{p+pr}$, jasno je da sve što prouzročava promenu u veličini p , a stoga i K , isto tako izaziva promenu i u profitnoj stopi, čak i onda kad v i pr , kao i njihov međusobni odnos, ostanu nepromenjeni. A sirovina sačinjava jedan od glavnih delova postojanog kapitala. Čak i u onim industrijskim granama u koje ne ulazi prava sirovina, ona ulazi kao pomoćna materija ili kao sastavni deo maštine itd., te stoga kolebanja njene cene pro tanto utiču na profitnu stopu. Ako cena sirovine padne za sumu $= d$, onda se $\frac{v}{K}$ ili $\frac{v}{p+pr}$ preobraća u $\frac{v}{K-d}$ ili $\frac{v}{(p-d)+pr}$. Stoga profitna stopa raste. Obrnuto. Popne li se cena sirovine, onda od $\frac{v}{K}$ ili od $\frac{v}{p+pr}$ postaje $\frac{v}{K+d}$ ili $\frac{v}{(p+d)+pr}$, stoga profitna stopa pada. Stoga se, ako su okolnosti inače jednake, profitna stopa diže i pada u obrnutom pravcu od cene sirovine. Iz ovoga izlazi, između ostalog, koliko je za industrijske zemlje važna niska cena sirovine, čak i kad kolebanja u ceni sirovine ne bi nikako bila praćena promenama u prodajnoj oblasti proizvoda, dakle bez obzira na odnos tražnje i ponude. Zatim izlazi da spoljna trgovina utiče na profitnu stopu čak i kad izuzmemos svaki njen uticaj na najamninu pojevtinjenjem nužnih životnih sredstava. Naime, ona utiče na cene sirovina ili pomoćnih materija koje ulaze u industriju ili poljoprivredu. To što se dosad još sasvim nedovoljno proniklo u prirodu profitne stope i u njen specifično razlikovanje od stope viška vrednosti jeste uzrok tome što, s jedne strane, ekonomisti koji ističu praktičkim iskustvom utvrđeni znatni uticaj cena sirovine na profitnu stopu daju ovome sasvim pogrešno teorijsko objašnjenje (Torrens)^[15], dok s druge strane, ekonomisti koji se pridržavaju opštih načela, kao Ricardo^[16], ne priznaju, na primer, uticaj svetske trgovine na profitnu stopu.

Otuda je razumljiva velika važnost koju za industriju ima ukidanje

ili smanjivanje carina na sirovine; stoga je što je moguće slobodniji uvoz sirovina bio glavna teorija već racionalnije razvijenog sistema zaštitnih carina. Pored ukidanja carine na žito^[17], ovo je bilo glavni predmet pažnje engleskih free-traders^{1*}, koji su se pre svega pobrinuli da i carina na pamuk bude ukinuta.

Kao jedan primer važnosti sniženja cene, ne neke prave sirovine već jedne pomoćne materije koja je, istina, ujedno i glavni elemenat ishrane, može poslužiti upotreba brašna u pamučnoj industriji. Već 1837. godine izračunao je R. H. Greg^[18] da je 100 000 mehaničkih i 250 000 ručnih razboja, koliko je tada radilo u pamučnim tkačnicama Velike Britanije, trošilo godišnje 41 milion funti brašna za glađenje osnove. Uz to je dolazila još jedna trećina ove količine za beljenje i druge procese. Celokupnu vrednost ovako utrošena brašna računa on na 342 000 £ godišnje za poslednjih 10 godina. Upoređenje s cennama brašna na Kontinentu pokazalo je da su samo carine na žito fabrikantima nametnule da godišnje plaćaju 170 000 £ više za brašno. Ovaj višak cene brašna računa Greg za 1837. na najmanje 200 000 £ i govori o jednoj firmi za koju je taj višak cene brašna iznosio 1000 £ godišnje. Usled ovoga su

»krupni fabrikanti, brižljivi i račundžijski poslovni ljudi, kazali da bi 10 časova dnevnog rada bilo sasvim dovoljno ako bi se carine na žito ukinule.« (»Rep. of Insp. Fact., Oct. 1848«, str. 98.)

Carine na žito biše ukinute; pored toga i carina na pamuk i druge sirovine; ali tek što je to bilo postignuto, fabrikantska opozicija protiv zakonskog predloga o desetočasovnom radnom danu postala je žešća no ikada. A kad je uprkos tome desetočasovno radno vreme u fabrikama odmah zatim postalo zakon, prva je posledica bila pokušaj opštег obaranja najamnine.^{2*}

Vrednost sirovina i pomoćnih materija ulazi sva i u jedan mah u vrednost proizvoda na koji se upotrebe, dok vrednost elemenata stalnog kapitala ulazi u proizvod samo srazmerno njegovom rabaćenju, dakle, samo malo-pomalo. Iz ovoga sledi da na cenu proizvoda u mnogo višem stepenu utiče cena sirovine nego cena stalnog kapitala, mada profitnu stopu određuje celokupna suma vrednosti primjenjenog kapitala, svejedno koliko se od njega potrošilo ili nije potrošilo. Ali — mada mi ovo navodimo samo uzgred, pošto ovde još ostajemo kod pretpostavke da se robe prodaju po njihovim vrednostima, dakle nas se ovde još ništa ne tiču kolebanja cena koja konkurenca izaziva — jasno je da širenje i sužavanje tržišta zavisi od cene pojedinačne

¹⁸ *The Factory Question and the Ten Hours Bill.* By R. H. Greg, London 1837, str. 115.

^{1*} pristalicâ slobodne trgovine — ^{2*} Uporedi 21. tom ovog izdanja, str. 254 - 256.